

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Bc. Lucie Šťastná

**Opozice „člověk – zvíře“ v jazyce.
Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa**

**Opposition “homo – animal” in language.
Contribution to the Czech linguistic picture of the world**

Praha 2014

vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucí práce doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D., nejen za cenné rady a odborné připomínky, ale především za její vstřícnost, ochotu a velice laskavý přístup.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 22. 12. 2014

Lucie Šťastná

Abstrakt

Diplomová práce je příspěvkem ke zkoumání českého jazykového obrazu světa a využívá základní teoretická a metodologická východiska kognitivní a kulturní lingvistiky. Práce se zabývá opozicí „člověk – zvíře“, resp. „lidské – zvířecí“ v češtině a ukazuje, jakým způsobem jsou v jazyce zooapelativa (názvy zvířat) vztažena ke skutečnostem z lidského světa. Velká část práce vychází z analýzy českého slovníkového materiálu (z etymologických, výkladových, synonymických a frazeologických slovníků). Srovnána je rovněž vědecká (biologická) klasifikace živočichů s kategorizací v přirozeném jazyce. Pro kategorii ZVÍŘE jsou stanoveny čtyři základní domény, které konstituují pojmový model (rámec) této kategorie: „místo, kde zvíře žije“, „fyzické vlastnosti“, „chování zvířete“ a „souvislost s člověkem“. Součástí práce je i dotazníkový výzkum, jehož cílem bylo zjistit, jakým způsobem čeští mluvčí vnímají kategorii ZVÍŘE a zda považují některá zvířata za prototypičtější než jiná.

Klíčová slova

opozice, člověk, zvíře, jazykový obraz světa, čeština, kognitivní lingvistika, stereotyp, konotace

Abstract

This diploma thesis aims to contribute to the research of the Czech language picture of the world. It is based on fundamental theoretical and methodological resources of cognitive and cultural linguistics and focuses on the opposition of “man – animal”, or “human – animal”, in the Czech language, aiming to illustrate the way in which zooappellatives (animal names) relate to the reality of the human world. The most extensive part of the thesis is based mainly on an analysis of Czech dictionary material (etymological, reference, synonym and phraseological dictionaries), as well as comparing the scientific (biological) classification of animals to the categorization in natural language. In regard to the category ANIMAL, the thesis establishes four basic domains constituting the category’s conceptual model (framework): “the place where the animal lives”, “physical traits”, “the animal’s behaviour” and “relation to man”. The thesis also includes questionnaire-based research that focuses on analysing the way in which speakers of the Czech language understand the category ANIMAL, and attempts to determine whether they regard some animals as more prototypical than others.

Keywords

Opposition, Man, Animal, Linguistic Picture of the World, Cognitive Linguistics, Stereotyp, Connotations

Obsah

Úvod.....	10
1. Teoretická východiska	13
1.1. Jazykový obraz světa a přirozený jazyk	13
1.1.1. Kategorizace a prototypy	14
1.1.2. Význam	15
1.1.3. Kognitivní definice	17
1.1.4. Antropocentrismus a opozice „vlastní – cizí“	17
1.1.5. Opozice „lidské – zvířecí“ a zooapelativa	19
1.2. Přehled základní odborné literatury	20
2. Zvíře v kontextu vědy	22
2.1. Pojmy <i>zvíře</i> a <i>živočich</i> ve vědě	22
2.2. Systematizace živočichů ve vědě.....	22
3. Jazykový obraz zvířete v češtině	25
3.1. Systémová data	25
3.1.1. Etymologie a staročeské slovníky.....	25
3.1.2. Definice ve výkladových slovnících.....	26
3.1.2.1. Slovo <i>zvěř</i>	26
3.1.2.2. Slovo <i>zvíře</i>	26
3.1.3. Významy některých derivátů	28
3.1.4. Paradigmatické sémantické vztahy	29
3.1.4.1. Synonyma	29
3.1.4.2. Antonyma	30
3.1.4.3. Hyperonyma, hyponyma	31
3.1.5. Syntagmatické sémantické vztahy	32
3.1.6. Frazeologie.....	32
3.2. Textová data.....	35

3.2.1. Korpusová data	35
3.2.1.1. Nejčastější kolokace	35
3.2.1.2. Význam deminutiva <i>zvířátko</i>	35
3.2.2. Zajímavé kontexty výskytu	36
3.3. Hledání prototypického zvířete	38
4. Zooapelativa v jazyce	39
4.1. Symbolika zvířat	39
4.2. Kategorizace zvířat v přirozeném jazyce	41
4.3. Definiční model zvířete a domény	43
4.3.1. Doména 1: místo, kde zvíře žije	45
4.3.2. Doména 2: fyzické vlastnosti	47
4.3.2.1. Subdoména 2a: velikost zvířete	47
4.3.2.2. Subdoména 2b: vzhled zvířete	48
4.3.2.3. Další fyzické vlastnosti	49
4.3.3. Doména 3: chování zvířete	50
4.3.3.1. Subdoména 3a: způsob pohybu zvířete	50
4.3.3.2. Subdoména 3b: zvuky, které zvíře vydává	50
4.3.3.3. Subdoména 3c: způsob získávání potravy	51
4.3.3.4. Subdoména 3d: rozmnožování a péče o mláďata	52
4.3.3.5. Subdoména 3e: chování typické pro daný druh	53
4.3.4. Doména 4: souvislost s člověkem	53
5. Kráva a pes – dvě typická zvířata	55
5.1. Kráva – užitečné, ale hloupé zvíře	56
5.1.1. Doména 1: místo, kde kráva žije	57
5.1.2. Doména 2: fyzické vlastnosti	57
5.1.3. Doména 3: chování krávy	59
5.1.4. Doména 4: souvislost s člověkem	60
5.1.5. Shrnutí	61

5.2. Pes – zavrhováný přítel člověka	62
5.2.1. Doména 1: místo, kde pes žije	62
5.2.2. Doména 2: fyzické vlastnosti.....	63
5.2.3. Doména 3: chování psa.....	64
5.2.4. Doména 4: souvislost s člověkem.....	66
5.2.5. Shrnutí.....	67
6. Empirická data	69
6.1. Obrázky zvířete.....	69
6.2. Osa „zvíře – nezvíře“	70
6.3. Shrnutí.....	73
7. Závěry	74
7.1. Opozice „člověk – zvíře“ v češtině.....	75
7.2. Kognitivní definice zvířete/zvířat	76
7.3. Závěrečná poznámka	77
Seznam literatury	79
Zdroje.....	81
Seznam příloh	82
Přílohy.....	83

Seznam použitých zkratek

ČNK	Český národní korpus
ČSVS	Josef Haller: Český slovník věcný a synonymický 1
ESČ	Encyklopedický slovník češtiny
ESSČ	Elektronický slovník staré češtiny
IJP	Internetová jazyková příručka
JgS	Josef Jungmann: Slovník česko-německý
MSS	Malý staročeský slovník
PMČ	Příruční mluvnice češtiny
PSJČ	Příruční slovník jazyka českého
SČFI 1–4	František Čermák: Slovník české frazeologie a idiomatiky (díl 1–4)
SČS	Karel Pala – Jan Všíanský: Slovník českých synonym
SNČ	Slovník nespisovné češtiny
SSČ	Slovník spisovné češtiny
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého
ŠimekSlov	František Šimek: Slovníček staré češtiny

Úvod

„*Za starých časů se věřilo, že člověk je asi tak středem mezi zvířetem a andělem. Dnes bychom mohli říci, že člověk je asi tak uprostřed mezi atomem a hvězdou.*“

(Karel Čapek: Od člověka k člověku)

„*Nemohu tvrdit, že jsem zkoušel jako zvíře, protože žádný člověk neví, jak trpí zvíře, i když o tom často vypráví a píše.*“

(Ota Pavel: Smrt krásných srnců)

Lidé odpradáвна pozorovali živý svět kolem sebe, byli součástí koloběhu života, příroda ovlivňovala jejich každodennost. Jakkoliv by se proto současný člověk snažil sebevíc odpoutat od svých přirozených kořenů a obklopoval se pouze výdobytky civilizace, vztah svých předků k živé přírodě by přesto nikdy nemohl zcela popřít. Tento vztah je totiž ukotven v jazyce samotném.

Svou práci o vztahu mezi člověkem a zvířetem v jazyce otevírám dvěma citáty. První z nich se vrací k odvěkému problému místa člověka ve světě. Definice člověka se většinou neobejde bez srovnání s dalšími živými bytostmi. Chceme-li se jako lidé dobrat toho, co je člověk, dříve nebo později budeme postaveni před problém jeho místa v „hierarchii“ živých tvorů, kterou ovšem rovněž nestvořil nikdo jiný než člověk sám. V češtině máme frazémy, které tuto hierarchii dokazují. Mohu sice druhého napomenout, aby *se nechoval jako zvíře a choval se jako člověk*, ale ani člověk není zcela dokonalý a rozhodně není na vrcholu tohoto žebříčku, protože někdo jiný může *být učiněný anděl*, a druhý se může naopak omlouvat, že *je jenom člověk*. V jazyce se tak člověk jeví jako bytost středu, zvíře je na nejnižší příčce, ale na druhou stranu člověk cítí, že může být jinou bytostí i převyšován.

Formulovat myšlenku, co je člověk a jak se odlišuje od jiných živých bytostí, se filozofie snaží už od antiky. U každého výkladu však nakonec můžeme čelit problému, zda se skutečně vztahuje na všechny lidi, či zda naopak kromě lidí nezahrnuje i jiné tvory. Anna Wierzbicka (1971b) přemítá nad tím, nakolik jsou různé definice člověka zpochybnitelné a nakolik mohou být dokonce i nebezpečné. Ve snaze odlišit člověka od zvířat vznikají definice, v nichž je zohledněna jeho schopnost myslet, mluvit, vyrábět nástroje atd.¹ Takové vymezení by však mohlo svádět k tomu, že bychom mezi lidmi rázem nepočítali němé či mentálně a jinak postižené jedince, což je absolutně nepřijatelné.

¹ Srov. *člověk*: „nejvyspělejší živá bytost se schopností myšlení, řeči a práce, lidský jedinec“ (SSČ, s. 50).

Wierzbicka navrhuje jinou definici: „lidé = bytosti stejné jako my“, tedy stejné bytosti jako ten, kdo mluví, a ten, kdo naslouchá.² Jestliže si však stanovím definici člověka, z níž zmizí explicitní srovnání s jinými živými tvory, jak se mám potom vyrovnat s pojmem *zvíře*? Zdá se, že v této definici pro zvířata není místo, ale je tomu skutečně tak? Jestliže jsou lidé takové bytosti, jako jsme my, co nebo kdo jsou potom ty zbylé bytosti a proč nejsou stejné jako my? Zcela jistě jsou zvířata „bytosti odlišné od nás“, ovšem takové vymezení by pravděpodobně ve většině kultur nebylo úplné ani dostatečné (připomínám opět anděly, demony a jiné nadpřirozené bytosti). Stejně tak ale nelze souhlasit s tím, že by zvíře bylo jen „větší živočich, zvláště savec“ nebo „živočich, tvor vůbec“, jak je uváděno ve výkladových slovnících. Na základě takových definic by ostatně nikdy nebylo možné porozumět citátům z úvodu. Proč by měl být člověk středem právě mezi zvířetem a andělem? A proč by mělo zrovna zvíře trpět? V slovníkové definici není žádná zmínka o zvířecím utrpení, přesto mluvčí češtiny frazému *trpět jako zvíře* rozumějí, neboť sdílejí společné konotace, které se ke slovu *zvíře* váží. Ukazuje se tak, že zvíře není jen bytost odlišná od nás, tedy od lidí, ale také je to bytost, která je z lidské perspektivy člověku podřazená a která velkou část svého života trpí. Ani to ovšem není vyčerpávající popis zvířete, jsou to jen malé dílky z velké mozaiky, z níž je složen celý význam.

Cílem této práce je ukázat, jak je v češtině utvářen fragment skutečnosti vztahující se ke zvířecí říši. Zajímá mě, jaké složky zvířecího světa jsou v jazyce exponovány, jak jsou organizovány a jaké vlastnosti jsou v češtině zvířatům připisovány. Zásadním úkolem bude vytvoření kognitivní definice významu slova *zvíře*, dále co nejkonkrétnější popis prototypického zvířete a charakteristika opozice „člověk – zvíře“, resp. „lidské – zvířecí“ v češtině. Stanovím rovněž základní principy toho, jak v českém jazyce fungují názvy zvířat a další slovní zásoba z tohoto sémantického okruhu.

Diplomová práce je rozdělena do sedmi kapitol. První kapitola zahrnuje teoretická východiska práce. Charakterizují zde především některé důležité pojmy a shrnují nejdůležitější relevantní literaturu k tématu. Ve druhé kapitole ve stručnosti objasním vědeckou klasifikaci živočichů, která bude později srovnána s kategorizací v rámci jazykového obrazu světa. Třetí, čtvrtá a pátá kapitola se pak věnují shromážděnému jazykovému materiálu. Ve třetí kapitole je na základě všestranné lingvistické analýzy popsán jazykový obraz prototypického zvířete v češtině, čtvrtá a pátá kapitola se už zabývají konkrétními zvířecími druhy a dalšími skutečnostmi ze světa zvířat. V šesté kapitole představím vlastní drobné dotazníkové šetření zaměřené na to, jak mluvčí češtiny kategorizují

² V originále: „ludzie = istoty takie jak my“ (Wierzbicka, 1971b, s. 22).

zvířata a co si vůbec představují pod pojmem *zvíře*. Poslední částí je shrnutí celkových výsledků.

Citace z anglicky a polsky psaných odborných textů jsou obvykle uváděny v originálním znění i v českém překladu autorky diplomové práce.

1. Teoretická východiska

Tato diplomová práce využívá základní teoretická a metodologická východiska kognitivní a kulturní lingvistiky. Cílem této kapitoly však není podat vyčerpávající výklad všech témat, kterými se kognitivní lingvistika zabývá, ale spíše předložit a vysvětlit nejdůležitější pojmy, s nimiž budu pracovat v dalších kapitolách. Druhá část úvodní kapitoly bude věnována přehledu základní odborné literatury, ze které budu vycházet. Pokud není řečeno jinak, frazémy uváděné v této kapitole jsou citovány ze slovníků Františka Čermáka (SČFI 1 a 2).

1.1. Jazykový obraz světa a přirozený jazyk

Kognitivní lingvistika považuje jazyk za součást „poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál“ (Vaňková a kol., 2005, s. 21). Jedním z výrazných směrů kognitivní lingvistiky je zkoumání **jazykového obrazu světa**, v němž se o jedinci uvažuje především jako o členovi konkrétního jazykového společenství, a jazyk je tak vnímán jako kolektivní obraz světa v rámci této společnosti. Jinými slovy řečeno: jazyk, kterým mluvíme, má vliv na utváření našeho jazykového obrazu světa.³ Jazyk není pouze prostředkem mezilidské komunikace, je to také zdroj našeho vědění o světě a o tom, jak vnímáme a hodnotíme sami sebe i své okolí (Piekarczyk, 2004, s. 7).

Za centrum jazykového obrazu je považován **přirozený jazyk** (běžně užívaný, obvykle náš první jazyk), jehož pomocí se dorozumíváme v běžné každodenní komunikaci. V souvislosti s přirozeným jazykem se uvažuje především o **„naivním“ obrazu světa**. Ten je „opřený o perspektivu ‚prostého člověka‘ a o jeho ‚zdravý selský rozum‘“ (Vaňková a kol., 2005, s. 57). Mezi nejdůležitější vlastnosti tohoto jazykového obrazu podle Vaňkové patří „vyjadřovací **konkrétnost**, výrazný **antropocentrismus** (včetně **etnocentrismu**), **subjektivita**, ‚předsudečnost‘ ve smyslu **subjektivní generalizace a typizace** (kategorizace opřená o **stereotyp**), přítomnost **hodnocení**“ (tamtéž, s. 57). Tyto vlastnosti lze nalézt na úrovni všech jazykových rovin. Zřetelně se projevují zejména ve struktuře slovní zásoby daného jazyka a v jeho frazeologii.⁴

³ Teorie jazykového obrazu světa (JOS) začala být formována v 80. letech 20. století v Lublinu. Ve shodě s Vaňkovou chápu JOS jako „model světa uložený a strukturovaný v jazyce“ (2005, s. 56). Někteří jazykovědci pokládají JOS za pouhou část obrazu světa, a to takovou, která se vyjevuje skrze jazyková data (Wysoczański, 2005, s. 70). O JOS např. Vaňková a kol. (2005), Vaňková (2007), Wysoczański (2005) aj.

⁴ Hodnoty, které spoluutvářejí JOS, se v různých jazykových společenstvích liší. Ukazuje se však, že některé hodnoty mohou být společné např. pro příbuzné jazyky, nebo i univerzálně. Rovněž ve slovanských jazycích jsou patrné některé společné hodnoty, které se podílejí na utváření JOS Slovanů (Bartmiński, 2010).

1.1.1. Kategorizace a prototypy

Významným tématem v rámci jazykového obrazu světa je **kategorizace**. Jedná se o způsob uspořádání reality a toho, jak vnímáme svět kolem sebe a jak si třídíme informace, které z něj přebíráme. Kategorizace umožňuje člověku uchopit nekonečnou mnohost světa tím, že ji v podstatě zredukuje a zjednoduší. „Prožíváme a uvědomujeme si realitu jako rozdělenou na části, jež jsou vzhledem ke svým různým vlastnostem provázány do celků“ (Vaňková a kol., 2005, s. 67) a tyto celky pojmenováváme. Způsob, jakým člověk kategorizuje realitu, značně závisí na jeho mateřském jazyce. Lakoff jako příklad uvádí kategorizaci v australském jazyce dyirbal, v němž „systém klasifikátorů [...] vykazuje některé ze základních mechanismů používaných při kategorizaci“ (2006, s. 112). Ukazuje se, že veškeré pojmy jsou v tomto jazyce uspořádány do čtyř základních kategorií a jestliže chce uživatel jazyka mluvit správně, musí před každým substantivem použít správný klasifikátor, který odpovídá dané kategorii.⁵ Mluvčí českého jazyka sice může tyto kategorie považovat za podivné, pro tuto skupinu lidí však byly funkční a vznikly na základě zkušenosti se světem, která se prostřednictvím jazyka předávala v jazykovém společenství z generace na generaci. Z toho vyplývá, že kategorie nejsou přirozeně dané, ale jsou vytvářeny člověkem.⁶

Klasické pojetí kategorie, jak jej uvedl Aristoteles, spočívá v tom, že kategorie je pojímána jako uzavřený soubor entit, který má jasně vymezené hranice. Jednotlivé skutečnosti do kategorie buď patří, anebo nepatří. Právě z aristotelovského přístupu vycházejí **kategorie logické (vědecké)**,⁷ s nimiž se setkáváme i v biologické taxonomii.⁸ Každý organismus lze tak zařadit do určitého taxonu a zcela se vylučuje možnost, že by zároveň patřil ještě do jiného taxonu na stejné úrovni hierarchického systému.

Kognitivní lingvistika však pracuje s jiným pojetím kategorie, které je založeno na schématu „centrum – periferie“ a na zkoumání prototypu. Základy **teorie prototypu** položila v 70. letech 20. století psycholožka Eleanor Roschová. Podle Roschové (1978, s. 35) je přechod mezi tím, co do kategorie patří a co už ne, velice nejasný, protože kategorie nejsou přesně ohraničené. **Přirozené kategorie** se navíc mohou na rozdíl od vědeckých vzájemně překrývat, jeden objekt může spadat do několika kategorií stejné úrovně. Kategorie se

⁵ Kategorizaci v jazyce dyirbal charakterizuje následující schéma: I. muži, zvířata; II. ženy, voda, oheň, boj; III. nemasité jídlo; IV. všechno, co nespádá do ostatních tříd (Lakoff, 2006, s. 103). Lakoff zmiňuje jazyk dyirbal jako příklad jazykové smrti. Postupně dochází ke změně v kategorizaci (k jejímu zjednodušení) u mladších mluvčích, kteří se pod vlivem angličtiny učí už jen zjednodušenou verzi jazyka.

⁶ „Člověk má totiž nekonečně mnoho možností, jak kategorizovat, které vlastnosti daných objektů vzít v úvahu a co do pojmů vtělit ze svého lidského hodnocení“ (Vaňková a kol., 2005, s. 72).

⁷ Rovněž Wysoczański rozlišuje kategorizaci logickou a přirozenou. V originále: „kategoryzacja logiczna“ a „kategorizacja naturalna“ (Wysoczański, 2005, s. 80).

⁸ Taxonomie se zabývá taxony (pojmenované systematické jednotky, skupiny konkrétních organismů) a způsobem jejich třídění (Jelínek–Zicháček, 2005, s. 16).

soustředují kolem **prototypu**, tedy **typického zástupce dané kategorie**.⁹ Roschová předvedla svůj výzkum na příkladu ptačích druhů. Známe je její tvrzení, že ačkoliv mezi ptáky z vědeckého hlediska patří drozd i tučňák, v rámci své kategorie nemají oba představitelé stejné postavení. Tučňák sice je technicky vzato ptákem, drozd je ovšem něčím víc, je ideálním zástupcem kategorie PTÁK (Rosch, 1978, s. 39).

Čím více společných vlastností má daná entita s ostatními zástupci své kategorie, tím více se přibližuje prototypu.¹⁰ V některých případech naopak není snadné rozhodnout, zda objekt ještě patří na periferii vymezené kategorie, či zda sem už nepatří vůbec. Málokdo by asi váhal se zařazením kočky nebo slona do kategorie ZVÍŘE, je ale zvířetem i pavouk? A dá se mezi zvířata zařadit i živočišný plankton? U centrálně uspořádaných kategorií není nutné ani možné toto definitivně rozhodnout a jak se ukáže, pojetí konkrétní kategorie se u jednotlivých mluvčích může i drobně odlišovat. **Prototyp** (resp. **stereotyp**)¹¹ může být do velké míry subjektivní, což „je vlastní přirozenému přístupu ke světu, který nevylučuje subjektivní aspekt, emocionalitu a hodnocení“ (Vaňková a kol., 2005, s. 83). Do prototypu se přirozeně promítá lidské hledisko, neboť je to právě lidská mysl, která určí, co je pro danou kategorii podstatné, jaké její vlastnosti budou akcentovány, a jaké se naopak budou přehlížet.

Logická a přirozená kategorizace v podstatě tvoří dvě odlišné perspektivy, skrze něž je možné danou skutečnost nahlížet. Druhá a čtvrtá kapitola této práce by měly poskytnout srovnání, jak se oba tyto přístupy odlišují a jaký pohled nám na kategorii ZVÍŘE nabízejí (viz dále).

1.1.2. Význam

Již jsem naznačila, že kognitivně-kulturní přístup k jazyku je možné využít v rámci všech jazykových rovin. Tato práce je však zaměřena zejména na slovní zásobu, a proto kognitivně-kulturní přístup využiji také v pojetí významu. Kognitivní lingvistika totiž chápe význam

⁹ „Jako prototypy daných kategorií obecně chápeme nejjasnější případy členství v kategorii.“

V originále: „By prototypes of categories we have generally meant the clearest cases of category membership“ (Rosch, 1978, s. 36).

¹⁰ „[...] čím více se člen dané kategorie blíží prototypu, tím více vlastností sdílí s dalšími členy své kategorie a tím méně vlastností má společných se zástupci jiných, protikladných kategorií.“

V originále: „[...] the more prototypical of category a member is rated, the more attributes it has in common with other members of the category and the fewer attributes in common with members of the contrasting categories“ (Rosch, 1978, s. 37).

¹¹ Pojmy ‚prototyp‘ a ‚stereotyp‘ většina autorů chápe synonymně, mohou se však vyskytovat v odlišných kontextech. Termín ‚prototyp‘ používá např. Roschová (1978) nebo Lakoff (2006), je více spjat s mentálním slovníkem a tím, jak je daný pojem uložen v mysli člověka; ‚stereotyp‘ je oproti tomu založen na kolektivně utvářených představách v rámci konkrétního jazykového společenství a používá se i v literatuře o JOS (např. Bartmiński, 1996). Anna Wierzbicka často pracuje s pojmem ‚prototyp‘, ovšem propojuje v něm obě tato hlediska (viz Vaňková a kol., 2005, s. 84). Podobně jako Wierzbicka budu i já používat zejména pojem ‚prototyp‘.

jinak, než jej vykládají např. Filipec a Čermák, tj. pouze jako „obsah přiřazený formám jazykových jednotek“ (1985, s. 51).

Strukturní pojetí významu je zaměřeno zejména na slovníkovou definici. Význam je z tohoto hlediska složen z konečného počtu sémů, které jsou schopny daný lexém odlišit od ostatních. Lexém je nejprve přiřazen k nejbližšímu nadřazenému pojmu (*genus proximum*) a následně je pomocí zpřesňujících rysů (*differentia specifica*) odlišen od ostatních jevů ve stejné třídě. V rámci slovníkové definice se tak zpravidla rozlišuje především sém generický (identifikační) a sém diferenciální (specifikační).¹² Pro slovník se předpokládá, že „definice v něm vytvořené zachycují hlavní, podstatné rysy definovaného tak, aby platily jednoznačně jen pro něj“ (Čermák, 2010, s. 54).

Kognitivní lingvisté ovšem považují **slovníkovou definici za ‚uzavřenou‘** (Tokarski, 2007, s. 13). Ukazuje se totiž, že slovníková definice nestačí na vyložení všech jazykových jevů a nedostačuje ani při analýze uměleckých textů. „Zúžení významu slova výlučně na diagnostické, rozpoznávací rysy, v praxi postačující či nutné, znemožňovalo hlubší interpretaci množství jazykových jevů, zvláště textově ukotvených nestandardních užití slova“ (Tokarski, 2007, s. 13). Význam slova těsně souvisí s kategorizací a je rovněž vykládán pomocí schématu „centrum – periferie“. „Reflexe lexikálního významu je pak v první řadě reflexí toho, jak kategorizujeme, jaký výsek našeho světa, respektive naší zkušenosti spadá do rámce daného slova a jaká zkušenost se v souvislosti s ním ve vědomí rodilého mluvčího aktivuje a evokuje“ (Vaňková a kol., 2005, s. 77).

Kognitivní přístup k jazyku zdůrazňuje **konotace**, složky významu, které sice nebývají součástí slovníkové definice (ta postihuje zejména denotační složku významu), ale které se mohou uživateli jazyka s daným pojmem přirozeně vybavit.¹³ Konotace jsou sdílené jazykovým společenstvím a je v nich ukotvena lidská zkušenost se světem. V krajním případě může být význam definován jako to, „co lidé **mohou** mít na mysli, když dané slovo užívají“, **význam je tudíž ‚otevřený‘**, potenciálně nekonečný (tamtéž, s. 14; srov. také Piekarczyk, 2004, s. 22n).

¹² Např. ESČ, 2002, s. 384.

¹³ „Akceptace konotací jako součástí dané sémantické teorie se opírá o přesvědčení, že lexikální jednotka, kromě kombinace stálých rysů, tvořících v určité míře neměnné pojmové jádro, může (není to tedy nutná podmínka) aktualizovat v stanovených kontextech sekvence rysů druhořadých, fakultativních, s různým stupněm jazykového ustálení či dokonce petrifikace. Podstata sémantické konotace tkví právě v jejím potencionálním charakteru“ (Tokarski, 2007, s. 14).

Systémové konotace zjišťujeme prostřednictvím etymologie, frazeologie, fixovaných textů, lidové slovesnosti atp. Někdy se zjišťují i konotace textové, např. na základě analýzy literárních textů.

1.1.3. Kognitivní definice

V této práci vycházím mimo jiné z předpokladu, že v lidské mysli existuje cosi jako hypotetický mentální slovník. Ten je přirozeně strukturován, informace v něm jsou utříděny pomocí vzorců, které se v mysli jedince utvářejí na základě jeho interakce s okolním světem. Ukládají se tak poznatky o věcném významu slova, jeho konotacích, kolokabilitě, o kontextech, v nichž se vyskytuje, i o způsobu, jak se používá (ESČ, 2002, s. 419).

Kognitivní lingvistika předpokládá, že předmět (resp. jeho obraz) je v lidské mysli uložen v podobě prototypu. Veškeré zkušenosti s daným předmětem probíhají prostřednictvím lidského těla a lidské mysli, díváme se na něj lidskýma očima, cítíme jej lidským nosem, a proto i obraz, který o předmětu vzniká, je vytvářen z čistě lidské perspektivy (tzv. antropocentrismus v jazyce). „Je nutné si pamatovat, že veškerá zkušenost je filtrována vnímáním a že proto jazyk není popisem skutečného světa (ani žádného možného světa), ale spíše lidského vnímání reality, navíc [...] lidské bytosti obvykle většinu smyslových informací, které jsou jim v každém okamžiku k dispozici, ignorují“ (Janda, 2004, s. 17).

Kognitivní definice není na rozdíl od té slovníkové omezena pouze na denotativní význam, ale všímá si také významových **konotací**, které sdílíme v rámci daného jazykového společenství. Měla by zachytit to, co z pohledu běžného mluvčího jazyka zkoumaný předmět znamená, jaké jeho vlastnosti jsou důležité a jaké významy a konotace se s ním pojí (Vaňková a kol., 2005, s. 80). **Kognitivní definice je ‚otevřená‘ (Tokarski, 2007, s. 13) a jejím jádrem je prototyp.**

V závislosti na typu konotací je možné rozlišovat **dva stupně otevřené definice**. Jestliže jsou do definice zahrnuty pouze **systémové konotace**, tj. konotace doložitelné v jazykovém systému (etymologií, frazémy, sekundárními významy atd.), jedná se o první stupeň otevřené definice.¹⁴ Někteří kognitivní lingvisté (např. Tokarski, Pajdzińska) uznávají i druhý stupeň otevřené definice, která je rozšířena o **konotace textové**. Tyto konotace nejsou doloženy v systému jazyka, opakují se však v různých textech: v anekdotách, v písních, v publicistice atp. Mohou se také zjišťovat prostřednictvím analýzy uměleckých textů (Tokarski, 2007, s. 17; viz také Vaňková, 2007, s. 64).

1.1.4. Antropocentrismus a opozice „vlastní – cizí“

Své okolí vnímáme ze své vlastní (lidské) perspektivy. Veškeré počítky přijímáme skrze lidské tělo a lidské smysly. Tak třeba rozměry věcí kolem sebe hodnotíme z čistě lidského

¹⁴ Rovněž umírněné kognitivistické pojetí významu. Viz Grzegorzczkova, 2010, s. 278–279.

pohledu: něco *není větší než špendlíková hlavička*, a něco jiného je naopak *velké jako stodola*. V poměru k mravenci nebo mouše by mohla být i špendlíková hlavička vnímána jako vcelku velký předmět. Nicméně jazyk neodráží mravenčí, ale lidskou perspektivu, a proto je špendlíková hlavička chápána jako předmět zanedbatelné velikosti a stodola jako objekt, který svými rozměry člověka přesahuje. Lidské hledisko a tělesnost jsou přítomny do velké míry například ve frazeologii (kráčet *bok po boku*, spočítat něco *na prstech jedné ruky*, být *vzhůru nohama* atd.). **Antropocentrismus** v jazyce je přirozeným důsledkem toho, že jazyk je lidský výtvar. Pro svět viděný lidskýma (našima) očima se tak nejdůležitějším stává protiklad „**lidský – nelidský**“ (Pajdzińska, 2007, s. 28). Podle Pajdzińskiej je tato opozice konkretizací obecnější opozice „**vlastní – cizí**“. Jazykový materiál ukazuje, že první člen opozice, tj. „**svůj**“ (resp. ‚vlastní‘, ‚náš‘), nese výrazně pozitivní konotace,¹⁵ naopak ‚cizí‘ entity jsou v jazyce hodnoceny negativně.¹⁶

Opozice „vlastní – cizí“ může mít mnoho konkrétních realizací, „[...] je jednou ze základních opozic strukturujících naše prožívání světa obecně, a uplatňuje se tedy v různých znakových systémech – i v životě samém. Můžeme si ji uvědomit např. též jako xenofobii, rasismus a vůbec nedůvěru vůči jakékoli lidské jinakosti“ (Vaňková a kol., 2005, s. 64–65). Odlišnost budí v člověku obavy, neznámé totiž může být nebezpečné. Pajdzińska uvádí některé příklady konkretizací opozice „vlastní – cizí“. Cizími mohou být kupříkladu představitelé jiných národů. Příslušnost k etniku reflektuje **etnocentrismus** a s ním spojená **xenofobie** v jazyce. S negativními emocemi jsou spjaty neoficiální názvy národností jako třeba *Němčour*, *Rusák*, *Amík* nebo *Arabák*.¹⁷ K etnocentrismu má blízko i **evropocentrismus**, kde je jako ‚svůj‘ (resp. ‚já‘) konkretizován Evropan, typicky bílé rasy (negativní zabarvení výrazů jako *negr*, *barevný* nebo *šikmooký*). Z tohoto pohledu je vše evropské hodnoceno jako civilizované, pokrokové, důvěryhodné, naopak neevropské je barbarské, primitivní a nebezpečné. Pajdzińska dále připomíná důležitou opozici (zejména pro polštinu) „**katolík – nekatolík**“.¹⁸

¹⁵ V originále ‚swojskość‘. Pajdzińska (2007) kladné hodnocení ‚swojskości‘ dokládá na polštině, nicméně i v češtině existují frazémy jako *člověk na svém místě*, *to je náš člověk*, *být ve svém živlu* atd.

¹⁶ Připomínám zde např. etymologii slova *Němec*: „němý“ nebo „ten, kdo vydává nesrozumitelné zvuky“, je to pojmenování pro cizince, kterým Slované nerozuměli (Rejzek, 2001, s. 408).

¹⁷ Podobně mohou fungovat i křestní jména, která jsou pokládána za typická pro dané společenství. Např. *helmut* pro Němce, *ivan* pro Rusa. Poláci o Čechách používají vlastní jméno *pepik*. Podle dalších znaků mohou vzniknout i jiné názvy jako třeba *žabožrout* pro Francouze. Je zřejmé, že takováto pojmenování nemusí být postavena na reálném základu, např. ne každý Němec se jmenuje Helmut a ne každý Francouz jí žáby, důležité je, že Češi žáby nejedí a jméno Helmut se v našem prostředí obvykle dětem nedává (srov. Pajdzińska, 2007; Tokarski, 2010).

¹⁸ Tuto opozici najdeme i v češtině. Ačkoliv u nás katolická víra není tak rozšířená jako v Polsku, tradice zde stále je. To dokládá např. negativní zabarvení výrazu *pohan*.

Svět orientovaný na člověka rovněž vnáší do vnímání světa již zmíněný protiklad: „**lidské – nelidské**“, a ještě konkrétněji „**lidské – zvířecí**“. S opozicí „lidské – nelidské“ koresponduje i v úvodu zmiňovaná definice člověka podle Wierzbické, tj. lidé jsou bytosti stejné jako my, tedy jako já (mluvčí) a ty/vy (posluchač/i). ‚Lidské‘ znamená ‚dobré‘, protože je to vlastní ‚nám‘ jakožto lidem. To, co lidské není, je nám naopak ‚cizí‘, a tudíž to vnímáme negativně. V jazyce je ukotveno přesvědčení, že člověk je nejdůležitějším a nejhodnotnějším elementem světa (Piekarczyk, 2004, s. 14).

1.1.5. Opozice „lidské – zvířecí“ a zooapelativa

Na základě opozice „vlastní – cizí“ je možné ukázat, že obdobně funguje také „**lidské – zvířecí**“. Vše ‚lidské‘ je vnímáno jako vlastní a dobré, neboť se to týká ‚nás‘, lidí; ‚zvířecí‘ je naopak cizí, jiné, vzdálené a nese s sebou negativní konotace.

Podle Mosiołek-Kłosińskiej (1997) vnímají lidé sami sebe jako stvoření, která jsou hodnotnější než zvířata. Zvířatům jsou často připisovány negativní vlastnosti. Je však třeba mít na paměti, že i zvířata jsou hodnocena výhradně z lidské perspektivy, a tedy v určitém poměru vůči člověku. Nejvíce slovtvorných a sémantických derivátů i frazémů se obvykle tvoří od názvů zvířat, která žijí v blízkosti člověka: *pes*, *kočka*, *kůň*, *kráva* a *prase*, naopak od názvů divokých nebo pro nás exotických zvířat se těchto jednotek tvoří méně (Mosiołek-Kłosińska, 1997, s. 72). Autorka ve své studii rozlišuje dva aspekty antropocentrismu ‚zvířecího‘ lexika: (1) je to charakteristika světa zvířat z lidské perspektivy, ale na druhou stranu také (2) charakteristika lidského světa prostřednictvím zvířecího lexika. Mosiołek-Kłosińska zdůrazňuje obousměrnost tohoto jazykového procesu.

(1) Chápání zvířecího světa je vždy omezeno naším (lidským) přístupem a jako nejvýznamnější se ukazuje to, v jakém vztahu je k danému zvířeti člověk. Zda je zvíře pro člověka nějak užitečné, jakou má pro něj cenu, jaké zvuky zvíře vydává (resp. jak se tyto zvuky jeví lidskému uchu), zda je větší či menší než člověk. Kůň je kupříkladu v poměru k člověku velké a silné zvíře (*dávka jako pro koně*, *vydržet jako kůň*, *být silný jako kůň*), které je nepostradatelné při práci, důležité, drahé (*dřít jako kůň*).¹⁹

(2) Pojmy spjaté se světem zvířat používáme i opačně pro objekty z lidského světa (a pro jejich hodnocení). Sem spadá poměrně široká lexikální oblast, v níž člověk zvířatům

¹⁹ Jazykový obraz koně a psa v češtině je důkladněji popsán v závěrečných pracích: Kovařík, T.: *Kůň v české frazeologii, příslovích a pohádkách. Příspěvek ke studiu jazykového obrazu světa* [online]. Diplomová práce (Bc.). Praha, Univerzita Karlova v Praze 2013. Vedoucí práce Irena Vaňková. Prokšová, H. *Pes v českém jazykovém obrazu světa* [online]. Diplomová práce (Mgr.). Praha, Univerzita Karlova v Praze 2011. Vedoucí práce Irena Vaňková.

připisuje vlastnosti, které sama mít ve skutečnosti nemohou. Často jsou zvířatům připisovány negativní lidské vlastnosti (*být tvrdohlavý jako beran, být líný jako prase, být pyšný jako páv*) a někdy se zvířata dokonce stávají ztělesněním určité lidské povahy (*páv, osel, ovce, beran* aj.). Z vědeckého hlediska je připisování těchto vlastností (tvrdohlavost, hloupost, pýcha) zvířatům zcela irelevantní.

K druhému bodu je možné přiřadit i velkou skupinu výrazů, které primárně označují skutečnosti ze světa zvířat, ale přeneseně je můžeme použít i o lidském světě. Jsou to části zvířecího těla (*tlama, rypák, packa*), zvířecí zvuky (*krákat, štěkat*), činnosti zvířat (*žrát, zdechnout*), místa, kde žijí (*nora*), skupiny, do nichž se sdružují (*hejno, stádo*) aj. Takovéto výrazy sice většinou mají svůj ekvivalent pro skutečnosti z lidského světa (např. *ústa, ruka, mluvit, jíst, zemřít*), pokud ovšem dojde k záměně, tj. užití primárně ‚zvířecího‘ lexika pro záležitosti člověka, vnáší tyto jednotky negativní hodnocení.

Podle Pajdzińskiej nemůže být tato pravidelnost pouhou náhodou. Existence dvou sérií lexikálních jednotek, které označují tutéž skutečnost odlišenou pouze v rámci opozice ‚lidský – zvířecí‘, je ‚důsledkem nadřazeného postoje lidí vůči světu, speciálně vůči bytostem nejpodobnějším – zvířatům (odlišení v takovém případě vyžaduje zviditelnění rozdílů)‘ (Pajdzińska, 2007, s. 28). Extrémním případem této tendence je pak existence nadávek využívajících názvy zvířat (*kráva, vůl, slepice*).

Mrhačová (1999) považuje tematický celek názvů zvířat – **zooapelativ** – za jeden z nejvýznamnějších z hlediska české frazeologie. Právě zooapelativa a názvy částí lidského těla jsou podle ní dva nejproduktivnější tematické celky, které tvoří nejvíce českých frazeologických jednotek. U zooapelativ tvoří nejvíce frazémů rodová jména (*pes, kráva, kůň*), mohou se však uplatnit i nadřazená pojmenování (*zvíře, pták*), deminutiva, názvy mláďat, synonyma rodových jmen, stylové a oblastní varianty, případně i názvy mytologických zvířat aj.

1.2. Přehled základní odborné literatury

Základní teoretická východiska pro svou práci čerpám zejména z obecnějších kognitivně orientovaných publikací: *Co na srdci, to na jazyku* (Vaňková a kol., 2005), *Nádoba plná řeči* (Vaňková, 2007), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I a II* (2004, 2007). V části o kategorizaci a kategoriích využívám rovněž knihu George Lakoffa *Ženy, oheň a nebezpečné věci* (1987, v češtině 2006), zvláště kapitolu věnovanou radiálním kategoriím, a také stať Eleanor Roschové ‚Principy kategorizace‘ (v originále ‚Principles of Categorization‘, 1978).

Sémantickému celku zooapelativ se věnuje v předmluvách ke svým slovníkům Eva Mrhačová (1999, 2003).²⁰ Různými aspekty tohoto lexikálního okruhu se zabývá rovněž Katarzyna Mosiołek-Kłosińska ve studii „Antropocentryzm leksyki ‚zwierzęcej‘“ (1997) a Anna Wierzbicka ve statích „Nazwy zwierząt“ (1993) a „A jak jest z uczuciami zwierząt?“ (1997) a také v jedné kapitole své knihy *Lexicography and Conceptual Analysis* (1985, s. 146–257). Opozici „člověk – zvíře“ je pak přímo věnován patnáctý svazek sborníku *Język a Kultura. Opozycja homo – animal w języku i kulturze* (2003).

Publikace Doroty Piekarczykové *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata* (2004) měla zásadní vliv především na strukturu mé diplomové práce. Autorka se v publikaci zabývá jazykovým obrazem květiny v polštině i obrazy konkrétních květin (*ruže, lilie, fialka* atp.).²¹ Pro květiny stanovuje Piekarczyková pět obecných domén:²² (1) „fyzické vlastnosti květiny“, (2) „doba, kdy květina kvete“, (3) „místo, kde květina roste“, (4) „projevy květiny, chování“, (5) „souvislost s člověkem“.²³ Stanovení a popis domén pro zooapelativa je také mým cílem. Má práce by tak měla vytvořit jakýsi protějšek k publikaci o květinách, neboť květiny i zvířata jsou součástí živé přírody, která člověka těsně obklopuje.

²⁰ *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice* (1999), *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice* (2003).

²¹ K této problematice také:

Talafús, M.: *Jazykový obraz květin v češtině (Sémantické konotace a prototypy)* [online]. Diplomová práce (Bc.). Praha, Univerzita Karlova v Praze 2013. Vedoucí práce Irena Vaňková.

²² Tj. složek definičního modelu (viz kap. 4). Touto problematikou se zabývá i Wierzbicka (1985), liší se však terminologie.

²³ V originále: (1) „cechy fizyczne“, (2) „czas kwitnienia“, (3) „miejsce rośnięcia“, (4) „zachowanie“, (5) „relacja do człowieka“ (Piekarczyk, 2004, s. 39n).

2. Zvíře v kontextu vědy

Zvířata jsou, podobně jako rostliny, součástí živé přírody a také předmětem bádání biologů. Před tím než přejdu k analýze vlastního jazykového materiálu, se proto zaměřím na **vědecké hledisko** zkoumané problematiky. Krátce popíšu **biologickou systematiku**, především pak **klasifikaci živočichů**, a shrnu také skutečnosti, které jsou pro tento způsob členění živočichů rozhodující. Vzhledem k tomu, že si tato kapitola neklade za cíl být sofistikovaným vědeckým pojednáním v oblasti biologie, vystačím si zde se základními poznatky z učebnice *Biologie pro gymnázia* (Jelínek–Zicháček, 2005).

2.1. Pojmy zvíře a živočich ve vědě

Z vědeckého hlediska nemá pojem *zvíře* žádnou platnost. Jakkoliv se jedná o slovo frekventované a běžnému uživateli jazyka dobře srozumitelné, biologové s ním nepracují. Dochází zde ke střetu mezi přirozeným jazykem, který je spojen s ‚naivním‘ obrazem světa, a jazykem vědy, jehož součástí jsou přesně definované termíny a jasně ohraničené kategorie. Do vědecké klasifikace kategorie ZVÍŘE nepatří, a proto ani nelze z vědeckého hlediska říci, zda daná entita zvířetem je, či není.

V biologii se používá **termín živočich**. Živočišná říše je jasně oddělena od rostlin a hub, jejichž buňky se od těch živočišných výrazně odlišují. Mezi živočichy jsou zahrnuty pouze mnohobuněčné organismy. Skupina tedy nezahrnuje žádné prvoky, nicméně stále se do ní na jedné straně řadí i organismy na mikroskopické úrovni a na druhé straně sem spadá i člověk. Je tedy zřejmé, že všechny reálně existující²⁴ zástupce kategorie ZVÍŘE můžeme zařadit do vědecké kategorie ŽIVOČICH, opačně už to však tak jednoznačné není. Mluvíci jazyka proto může být v některých případech na rozpacích, zda je daný živočich zároveň i zvířetem, nebo není (obzvláště patrné to je např. u zástupců hmyzu).

2.2. Systematizace živočichů ve vědě

Biologická klasifikace je způsob, jakým přírodovědci kategorizují živý svět kolem sebe. Jedná se o propracovanou a složitou hierarchii, do níž je možné přesně zařadit každého živého jedince. Jestliže se v rámci přirozené kategorizace (viz 1.1.1.) setkáváme s tím, že jedna entita může být zařazena do několika kategorií na stejné úrovni, které se vzájemně překrývají a doplňují, ve světě vědy to tímto způsobem fungovat nemůže. Přirozená kategorizace je navíc silně antropocentrická, příslušnost v kategorii se odvíjí od toho, zda a jak je daný objekt člověku užitečný, zda mu nějak škodí atp. Takto můžeme kategorizovat i zvířata: *myš* může

²⁴ Zde ponechám stranou problematiku zvířat bájných, mytických a pohádkových (např. *drak*, *sfinga* aj.).

být zároveň ŠKŮDCEM, POKUSNÝM ZVÍŘETEM, ale někdy i DOMÁCÍM MAZLÍČKEM (srov. Piekarczyk, 2007). V rámci vědecké klasifikace má však *myš* své přesně stanovené místo a v žádném případě nemůže spadat do dvou kategorií, které jsou z hlediska hierarchie na stejné úrovni (ŽIVOČICHOVÉ → STRUNATCI → OBRATLOVCI → SAVCI → HLODAVCI → MYŠOVITÍ → MYŠ → MYŠ DOMÁCÍ). Jednotlivé kategorie se navíc vymezují podle odlišných kritérií, než jak je tomu v běžném jazyce (např. na základě buněčné struktury, stavby těla atp.). Např. *myš* je zařazena mezi obratlovce, neboť má dokonale vyvinutou vnitřní opornou soustavu (Jelínek–Zicháček, 2005, s. 139). Vědecká klasifikace u myši na druhou stranu zcela přehlíží její užitečnost (či škodlivost) pro člověka.

Současná vědecká klasifikace má kořeny v systému, který vytvořil švédský vědec Carl Linné (1707–1778). Ten rozdělil dosud známé organismy do skupin podle jejich fyzických charakteristik. Hierarchická biologická klasifikace prochází neustálým vývojem od kategorizace na základě vnější podobnosti po tzv. přirozenou klasifikaci, pro kterou je zásadní sledování skutečných vývojových vztahů (fylogeneze) mezi organismy (Jelínek–Zicháček, 2005, s. 204). Zcela zásadním předpokladem vědeckého členění je skutečnost, že nadřazená kategorie může zahrnovat více kategorií podřazených, ale podřazená kategorie patří pouze do jedné nejbližší kategorie nadřazené.

Hlavními biologickými kategoriemi v sestupném pořadí jsou tyto (v závorkách uvádím příklady):

1. říše (*rostliny, živočichové*)
2. oddělení (*diblastica, triblastica*)
3. kmen (*měkkýši, členovci, strunatci*)
4. podkmen (*pláštěnci, obratlovci*)
5. třída (*ryby, ptáci, savci*)
6. řád (*hlodavci, lichokopytníci, primáti*)
7. čeleď (*myšovití, koňovití, hominidi*)
8. rod (*myš, kůň, šimpanz*)
9. druh (*myš domácí, kůň domácí, šimpanz učenlivý*)

Členěním organismů do jednotlivých vědeckých kategorií provádíme stále užší a užší specifikaci, na jejímž konci by v ideálním případě měli být pouze totožní jedinci. To je samozřejmě extrémní příklad, neboť dva různí jednotlivci se od sebe budou vždy trochu lišit. Faktem ale zůstává, že biologická systematizace se snaží sdružovat jedince do skupin podle shodných znaků, především podle vnitřní a vnější stavby těla, na nižších úrovních klasifikace

i podle způsobu rozmnožování, způsobu získávání potravy či typu prostředí, v němž žijí. K označení konkrétního zvířete a určení jeho místa v biologickém systému se užívá dvouslovné pojmenování složené z rodového a druhového názvu (např. *myš domácí*).

3. Jazykový obraz zvířete v češtině

Třetí kapitola diplomové práce se věnuje jazykovému obrazu zvířete v češtině a jsou v ní soustředěna systémová i textová data. V závěru kapitoly se pokusím alespoň naznačit podobu prototypického zvířete, tak jak vystupuje ze zjištěných údajů.

Na internetové encyklopedii *Wikipedii* lze nalézt tuto definici zvířete: „Zvíře je obvykle označení buď pro **jakéhokoliv živočicha**, nebo pro **živočichy na vyšším stupni vývoje** (například jen obratlovce), vyjma člověka. Z filosofického hlediska se jako zvíře obvykle označuje **živá bytost**, která není ani člověkem, ani božstvem, mytologickou postavou, nadpřirozenou bytostí apod.“²⁵ Zvíře je tedy živé stvoření, které v první řadě **není člověkem** (případně člověku podobnou bytostí). *Wikipedie* navíc naznačuje poměrně zásadní problém: výrazem *zvíře* můžeme myslet pouze živočicha „na vyšším stupni vývoje“, tj. pouze určitou skupinu zvířat. Ukazuje se tedy, že u některých živých bytostí by se mohlo označení *zvíře* jevit jako nepatřičné.

3.1. Systémová data

V této části se zaměřím na to, jakým způsobem je o lexému *zvíře* pojednáno v etymologických, výkladových, synonymických a jiných slovnících, následně se budu zabývat frazémy, jejichž základem je právě tento výraz. V rámci své analýzy rovněž přihlédnou k některým jeho derivátům.

3.1.1. Etymologie a staročeské slovníky

Slovo *zvíře* je odvozeno od praslovanského **zvěrb*. Původ praslovanské podoby slova hledají shodně Rejzek (2001, s. 743) i Machek (1997, s. 720) v indoevropském **ghvēr* tedy „**divoká zvěř**, divoce žijící zvíře vůbec“, příbuzné je podle Rejzka také latinské *ferus* „divoký“. Rovněž Holub a Kopečný (1952, s. 440) připomínají souvislost původního praslovanského výrazu s významem „divoké zvíře“, resp. „šelma“.

Západoslovanské **zvěre* má v rámci slovanských jazyků zvláštní postavení, neboť v ostatních jazycích dala původní praslovanská podoba vzniknout výrazům s oběma významy „zvěř, zvířata“ i „zvíře“, např. ruské *zver'*, chorvatské *zvijêr*. Podobně také staročeské *zvěř* původně fungovalo v obou významech a právě takto jej zachycují i staročeské slovníky (MSS, ŠimekSlov; srov. i JgS, PSJČ, SSJČ).

Podle Machka vznikl výraz *zvíře* původně pro označení **zvířecího mláděte**, pro dospělého jedince se podle něj pojmenování vžilo až později, když slovo *zvěř* zobecnělo jako

²⁵ *Wikipedie* [on-line]. Heslo „Zvíře“. Cit. 4. 10. 2014. Dostupné z WWW: <<http://cs.wikipedia.org/>>.

kolektivum. MSS nicméně uvádí výraz *zvieř* už pouze ve významu „zvíře, živočich“. Deminutivum *zvieřátko* je doplněno v ESSČ, a to nejen jako „malé zvíře, zvířátko“, ale právě rovněž jako „mladé zvíře, mládě“.²⁶

3.1.2. Definice ve výkladových slovnících

3.1.2.1. Slovo *zvěř*

Pro další práci se ukázalo jako nezbytné zde nejprve alespoň ve stručnosti shrnout významy etymologicky staršího slova *zvěř*. Jak již bylo řečeno, staročeské slovníky jej uvádějí i ve významu „zvíře“. Tento význam najdeme na prvním místě i v Jungmannově *Slovníku česko-německém* (1990, V, s. 801). *Zvěř* Jungmann definuje jako „zvíře, zvláště divoké“, což podkládá příkladem „*bobr jest zvěř i ryba*“ a také plurálem „*divocí zvěřové*“ (JgS).²⁷ V *Příručním slovníku jazyka českého* (1955–1957, VIII, s. 915) a *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989, VIII, s. 440) je tento význam uveden rovněž, ovšem už jako zastaralý.

Všechny novější výkladové slovníky, včetně *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2009, s. 583), mají na prvním místě význam kolektiva, tedy význam „zvířata“, a to především zvířata žijící ve volné přírodě. Podle SSČ: „volně žijící savci a ptáci, zpravidla lovní“ („*skrývá se jako štvaná zvěř*“, SSČ), mnohdy i v konkrétním spojení *dravá zvěř*. U tohoto významu je ve výkladech zdůrazňována **divokost a neochočenost**. Mezi *zvěř* jsou dle těchto výkladů jasně zahrnuti i ptáci, a to zvláště ptáci draví.

Třetí význam shodně uvádějí slovníky PSJČ, SSJČ i SSČ. S příznakem expresivity lze výraz *zvěř* přeneseně použít o „lidech **neukázněných, zpustlých, surových, hrubých**“ (SSJČ). Je možné takto mluvit třeba o **divokých** dětských hrách, např.: „*ti kluci jsou úplná zvěř!*“ (SSJČ).

Poslední, čtvrtý význam je možné najít s poznámkou o zastaralosti pouze v PSJČ a SSJČ. Je to význam „zvěřina, maso ze zvěře“ („*zvěře se sní nadmíru*“, SSJČ).

3.1.2.2. Slovo *zvíře*

Jungmannův výklad u *zvířete* je omezen pouze na další samostatný výraz „živočich“ (1990, s. 802). Zcela tak nechává stranou problematiku člověka a jeho příslušnosti (či spíše nepřislušnosti) mezi zvířata. V podobném významu uvádí Jungmann i výraz *zvěř*, který současný jazyk chápe spíše jako kolektivum (viz výše). Novější výkladové slovníky ponechávají význam „živočich, **tvor vůbec**“ až na druhém místě. Tento význam zahrnuje

²⁶ *Vokabulář webový* [on-line]. Hesla „Zvěř“, „Zvieř“ a „Zvieřátko“. Cit. 22. 10. 2014. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>.

²⁷ Citace z JgS i PSJČ uvádím v současném pravopise.

větší skupinu živočichů, kupříkladu i člověka a hmyz. Už podle PSJČ má ovšem tento význam expresivní charakter, např.: „*člověk je nevděčné zvíře*“ (PSJČ).

PSJČ, SSJČ i SSČ uvádějí základní význam slova *zvíře* vcelku obdobně. Ve všech případech je na prvním místě význam „**větší živočich**, zvl. **savec**“ (shodně SSJČ i SSČ, např.: „*chov domácích zvířat*“, SSJČ). V starším slovníku PSJČ najdeme definici rozšířenou o další údaje „větší živočich, zvl. savec, pták apod. (proti člověku)“. Zvíře je tedy opět vymezeno poměrně vágní informací o velikosti (větší živočich). Vzhledem k tomu, že novější slovníky z definice už zcela vyřazují údaj o ptácích a dalších živočiších, zdá se, že **nejčastěji je pojmem *zvíře* myšlen právě savec**. PSJČ si při vymezení zvířete navíc pomáhá (podobně jako *Wikipedie*) **opozicí s člověkem**.

Starší slovníky (PSJČ a SSJČ) dále vymezují na třetím místě význam „**nelidský, krutý, surový nebo zuřivý člověk**“ („*ty opilé zvíře!*“, SSJČ). Za samostatný význam pak považují užití výrazu *zvíře* ve spojení *velké zvíře* „vlivná osoba“ či *malé zvíře* „bezvýznamná osoba“. SSČ oba tyto významy spojuje.

Řídce užívaný poslední význam je zaznamenán pouze v SSJČ a jedná se o označení **čehokoliv velkého**, tedy i neživé věci („*pane, to bylo zvíře, ten teleskop!*“, SSJČ). Pro charakteristiku typického zvířete bude důležitá zejména skutečnost, že i v těchto přenesených významech je akcentována právě velikost, jako příznačná vlastnost zvířete.

Na tomto místě zdůrazňuji, že výrazy *zvíře* (resp. plurál *zvířata*) a *zvěř* neoznačují zcela stejnou množinu živočichů.²⁸ Ač jsou to v některých kontextech slova zaměnitelná a obě kategorie se prolínají, najdou se entity, které lze z určitého pohledu do jedné skupiny zařadit, ale do druhé nikoliv. Kupříkladu *psa* lze nejspíše zcela bez problémů zařadit do kategorie ZVÍŘE, jeho příslušnost mezi ZVĚŘ, pro kterou jsou příznačné rysy neochočenosti a dravosti, by už však byla v současné době nejspíše považována za spornou. Při hledání jazykového obrazu zvířete v češtině však nelze etymologicky starší výraz *zvěř* zcela přehlížet, neboť je od něj odvozeno množství derivátů, vstupuje do mnoha frazémů, v některých významech je synonymní k plurálu *zvířata* atp.

²⁸ Vybrané druhy zvířat jsou definovány jako *zvěř* dokonce v ustanovení § 2 zákona o myslivosti a tento zákon dále stanoví regulaci jejich lovu. Jsou zde vyjmenovány konkrétní druhy zvířat (s rodovým i druhovým názvem) dále rozdělené na savce a ptáky. *Sagit* [on-line]. „Zákon č. 449/2001 Sb., o myslivosti“. Cit. 5. 11. 2014. Dostupné z WWW: <<http://sagit.cz/>>.

3.1.3. Významy některých derivátů

Substantivum *zvíře* patří mezi pojmenování značková a je od něj odvozena celá řada derivátů. Nejvíce odvozených slov vzniklo sufixací. Spojením základu se slovotvorným sufixem vzniklo deminutivum *zvířátko*, kolektiva *zvířectvo*, *zvířena*, *zvířetina*, augmentativum *zvířetisko*²⁹ a další množství především substantiv a adjektiv.

Adjektivum *zvířecí* má podle SSČ kromě významu „zvířatům vlastní, se zvířaty souvisící“ („*zvířecí kůže*, *zvířecí stopy*“, SSČ) ještě druhý význam: „připomínající zvíře“, ať už vzhledem či chováním („*zvířecí výraz*, *zvířecí vášeň*“, SSČ). Podobně je vyloženo také přídavné jméno *zvířecký*, kde jsou navíc rozlišeny významy „nelidsky krutý, surový, bestiální“ („*zvířecká bezcitnost*“, SSJČ)³⁰ a „řízený jen pudy, nízký“ („*zvířecká smyslnost*“, SSJČ). Rovněž u substantiv *zvířectví* či *zvířeckost* nalezneme význam „bestialita, krutost“ („*zvířeckost války*“, SSJČ).³¹ Prefixálně-suffixálním postupem vznikla slovesa *zezvířectěti* a *zezvířectiti*, tedy „stát se (resp. učinit) zvířeckým, surovým“. Významy všech těchto derivátů souvisejí s tím, jaké vlastnosti připisujeme zvířeti prostřednictvím jazyka: **krutost, surovost, pudovost, nízkost**.

Ve shodě s ESČ považuji za prefixálně derivované slovo *polozvíře*,³² jež se vykládá jako „tvor částečně podobný zvířeti“ (SSJČ). Jako příklad polozvířete je uváděn mytický kentaur, který má horní část těla lidskou a spodní koňskou. Polozvířetem ale může být i člověk chovající se (trochu) jako zvíře (i jako adj.: „*polozvířecí výkřik*“, SSJČ). I zde je tedy naznačena určitá hranice mezi tím, co je považováno za lidské a co je zvířecí.

Další množství derivátů je odvozeno od slova *zvěř*. Deriváty *zvěřina* a *zvěřinec* označují skutečnosti, které souvisejí se zvěří, příp. pocházejí ze zvěře. Substantivum *zvěřina* se používá o masu z lovné zvěře. SSJČ uvádí i dnes zastaralý význam kolektiva, tzn. „zvěř vůbec“ („*zvěřina i ptactvo*“, SSJČ). Jako *zvěřinec* se obvykle označuje „soubor zvířat, zpravidla cizokrajných, chovaných k vystavování v klecích, často při cirkusu“, přeneseně tak můžeme ale nazvat i hlučnou a neukázněnou skupinu lidí, často dětí („*mít doma zvěřinec*“, SSJČ).³³

²⁹ Haller uvádí *zvířetisko* jako nářeční variantu (ČSVS, s. 177).

³⁰ Srov. adjektivum *nelidský*: 1) „neobvyklý u lidí“ („*nelidský skřek*“), 2) „přesahující lidské možnosti“ („*nelidská dřina*“), 3) „krutý“ („*nelidské zacházení*“), dle SSČ (s. 214).

³¹ V SNČ je možné najít také výraz *zvířák* pro člověka, který se chová neobvykle, divně. Tzn. ne zcela podle lidských zvyklostí.

³² Může být uvedeno i jako složenina. Prefixy z nevlastních předložek adverbialního původu (např. *proti-*, *mezi-*, *spolu-*) mají blízko k samostatným slovům (ESČ, 2002, s. 428, heslo „Složenina nepřímá“).

³³ SNČ uvádí také výraz *zvěřák* pro cirkusový vůz (maringotku) se zvířaty (také *zvířák*).

Výraz *zvěrstvo* souvisí opět se zvířecí ukrutností a nelidskostí, jsou tak označovány činy, které se zdají příliš kruté a děsivé na to, aby je vůbec mohl spáchat člověk („*fašistická zvěrstva*“, SSJČ).

To, co je zvířecí, bývá často vnímáno negativně, protože je to něco, co je člověku vzdálené. Nelidské znamená cizí a vše, co je cizí a jiné, člověka děsí. Vlastnosti připisované v tomto ohledu *zvířatům* i *zvěři* jsou vesměs podobné. Je to právě zmiňovaná krutost, nelidskost (*zvířecí, zvířecký, zvěrstvo*), pudovost (*zvířecký, srov. také živočišný*), nedisciplinovanost (*zvěřinec*).

3.1.4. Paradigmatické sémantické vztahy

V následující části diplomové práce bude lexém *zvíře* popsán v rámci paradigmatických významových vztahů, jimiž jsou propojeny lexikální jednotky, které lze ve větě dosadit na stejné místo, ale v daném kontextu se vzájemně vylučují (PMČ, 2008, s. 79). Patří sem zejména vztah synonymie, antonymie, hyperonymie, hyponymie a kohyponymie. Bývá však poměrně běžné, že hranice jednotlivých kategorií jsou v některých případech velmi rozostřené, kupříkladu některá synonyma mohou v jiném kontextu fungovat jako hyponyma atp. Někdy od sebe dokonce nelze jednotlivé typy vztahů jednoznačně odlišit. Vzhledem k tomu, že je lexém *zvíře* polysémní, vstupuje do paradigmatických sémantických vztahů každým významem zvlášť.

3.1.4.1. Synonyma

Úplnou synonymii, tj. plnou zaměnitelnost ve všech pojmových sémlech, nelze pro zkoumaný lexém *zvíře* nalézt, ve všech případech se proto jedná pouze o synonymii částečnou. Uvedená synonyma jsou převzata ze *Slovníku českých synonym* (Pala–Všianský, 2000, s. 431) a z Hallerova *Českého slovníku věcného a synonymického I* (1969, s. 177).

K významu slova *zvíře*, který zahrnuje zvířata jako celek (tj. „živočich, tvor vůbec“), jsou synonymní výrazy a slovní spojení jako *živočich, (živý) tvor, (živá) bytost, (živé) stvoření*. Tato synonyma mohou být nahlížena i jako hyperonyma základního významu lexému *zvíře* (tj. „větší živočich, zvl. savec“), neboť mohou zahrnovat např. i člověka.³⁴

Haller k základnímu významu uvádí na prvním místě synonymum *němá tvář*, které zdůrazňuje významnou skutečnost, jež odlišuje zvířata od lidí. Zvířata jsou živé bytosti, které na rozdíl od člověka **nemají schopnost řeči**.³⁵ Pro tento význam dále doplňuje synonyma

³⁴ *Tvor*: „člověk n. zvíře, bytost, stvoření“ (SSČ, s. 460).

³⁵ PSJČ uvádí také spojení *němý tvor* (heslo „Tvor“).

šelma a *dravec*, která by z hlediska obecnějšího významu mohla být považována i za hyponyma. Toto zjištění opět podporuje domněnku, že pojmem *zvíře* často myslíme pouze určitou skupinu zvířat. Výběr se zde zužuje dokonce pouze na šelmy, tedy na dravé savce. V SČS najdeme jako synonymum také výraz *savec*. Jak ovšem podotýká Wierzbicka (1985, s. 156–157), slovo *savec* vychází z vědecké klasifikace a s výrazem *zvíře* není příliš srovnatelné.³⁶ Pití mateřského mléka není v přirozeném jazyce obligatorní vlastností zvířat. Těmi jsou podle Wierzbické např. čtyři nohy, ocas, srst, život na souši atd.³⁷

Mezi další synonyma se řadí výrazy *bestie* a *hovado*, které mohou synonymně fungovat s několika významy slova *zvíře*. *Bestie* může být vyložena na jedné straně jako velké zvíře či šelma, na druhé straně lze toto slovo přeneseně užít i o krutém a surovém člověku. Také slovo *hovado* je synonymní k třetímu významu slova *zvíře*, tedy „nelidský, krutý, surový nebo zuřivý člověk“,³⁸ v určitých kontextech jej lze ovšem nalézt i ve významu „živočich, tvor vůbec“. Haller (1969, s. 177) připouští pro *hovádko*, *hovado* kromě významu „hospodářské zvíře, dobytče“ také výklad „zvíře, živočich“.³⁹ Se třetím významem lexému *zvíře* byl v minulosti pravděpodobně synonymní i pojem *šelma*, SSJČ však význam „zlý, ničemný člověk, padouch, darebák“ považuje u tohoto slova za zaniklý.⁴⁰ Jako další synonyma lze v tomto smyslu uvést: *nelida*, *netvor*, *zrůda*.

V tomto ohledu jsou rovněž zajímavá synonyma adjektivních derivátů *zvířecí* a *zvířecký*. Jsou to slova jako *živočišný*, *nízký*, *surový*, *bestiální*, *brutální* a *zhovadilý*. Je tedy zřejmé, že *zvířectví*, resp. *zvířekost* vyvolává do velké míry negativní konotace pudovosti, krutosti a odpoutání se od lidských hodnot. Být zvířetem znamená být *nelidský* chováním i vzhledem.

Pro úplnost dodávám, že k sousloví *velké zvíře* řadí synonymické slovníky synonyma *pán*, *šéf*, *prominent* (SČS, s. 431).

3.1.4.2. Antonyma

Co se týče antonym, lze u výrazu *zvíře* uvažovat především o kontextových opozitech, která jsou protikladná pouze v rámci konkrétního užití.⁴¹ V některých případech slovo *zvíře* vytváří

³⁶ Wierzbicka pracuje s anglickými slovy *animal* a *mammal*. Domnívám se však, že vztah českých slov *zvíře* a *savec* funguje do velké míry podobně.

³⁷ Proto např. netopýr není podle Wierzbické typickým zvířetem, ačkoliv je to *savec* (1985, s. 157).

³⁸ Také ve významu „hlupák“ (dle SSČ, s. 100).

³⁹ Srov. také Novotný (2008, s. 1380). *Hovádka boží*, *nabitá hovada* (= poražená obětní zvířata) atp. U hesla „*Hovadný*“ se nachází poznámka, že právě tímto adjektivem je v Bibli kralické myšlen význam „*pozemský*“, „*tělesný*“ a „*zvířecí*“.

⁴⁰ *Šelma* o člověku: „*vychytralý, prohnaný člověk, taškář*“ (dle SSČ, s. 431).

⁴¹ Ke kontextovým opozitům viz PMČ (2008, s. 87).

více či méně ustálené kontextově vázané protikladné dvojice, ty však stojí na periférii systémové antonymie. Kontextovým opozitům se proto budu více věnovat v části práce, která se zabývá textovými daty (viz 3.2.2.).

Zde bych zdůraznila pouze jednu opozici, která je však pro tuto práci zcela zásadní. Je to dvojice „**člověk – zvíře**“. Mým cílem je totiž ukázat, že právě tato opozice je zakotvena v samotném systému jazyka. Zvíře je vůči člověku vymezeno prostřednictvím definic ve výkladových slovnících, tak je tomu např. v PSJČ, kde je zvíře definováno jako živý tvor, který však zároveň není člověkem. Protiklad „lidský – nelidský“, resp. „lidský – zvířecí“, byl reflektován i u synonym (němá tvář, nelida) a zřetelně vystoupí také v části věnované frazémům, např. *nechovej se jako zvíře, chovej se jako člověk* (podrobněji viz 7.1.).

3.1.4.3. Hyperonyma, hyponyma

Hyperonymně-hyponymní vztah funguje mezi lexikálními jednotkami, které jsou k sobě vázány ve vzájemném poměru nadřazenost – podřazenost. Vytváří se tak vícestupňové hierarchické struktury, do nichž je možné zařadit i zkoumaný lexém *zvíře*. Ten funguje v obou směrech, je tedy jednotkou nadřazenou (hyperonymem) a zároveň i podřazenou (hyponymem).

Ve vědecké klasifikaci se tyto vztahy staly základem pro uspořádání celé přírodní říše. Z tohoto hlediska by hyperonymem byl nejspíše pojem *organismus* (příp. *živočich*). V rámci přirozeného jazyka jsou pak hyperonymy pojmu *zvíře* výrazy *(živé) stvoření*, *(živá) bytost* a *(živý) tvor*, ty však mohou v jiném kontextu fungovat i jako synonyma.⁴²

Podobný problém také nastane u pojmů *šelma* a *dravec*, ty opět mohou platit jak za synonyma, tak i za hyponyma; výraz *ptáci* může být považován za hyponymum i za kohyponymum (a v určitých kontextech i za opozitum). Mezi hyponyma lze pak zařadit názvy jednotlivých zvířat (*kráva*, *pes*), ale i větších skupin (*býložravci*, *kopytníci*, *dobytěk* aj.).

Tento zmatek plyne do velké míry z toho, že ZVÍŘE je nevědeckou, naivní kategorií, a proto ji nelze přesně zařadit do hierarchického systému, který je z velké části vytvářen na základě biologické taxonomie. Druhým problémem je pak polysémie lexému *zvíře*. Ve vědecké kategorizaci sice existuje termín *živočich*, nejedná se však o úplné synonymum pro *zvíře*. Obě kategorie se tedy překrývají, ovšem ne zcela dokonale a beze zbytku. Podobně jako v rostlinné říši není každá rostlina květinou, tak ani každý živočich nemusí být zvířetem.⁴³

⁴² Není jednoznačně určeno ani v ČSVS.

⁴³ *Květina* je definována jako „rostlina s (pěknými) květy n. listy“ (SSČ, s. 157). *Rostlina* je tak zcela jasně hyperonymem *květiny*. U zvířat je situace poněkud komplikovanější, kategorie ŽIVOČICH a ZVÍŘE se prolínají

3.1.5. Syntagmatické sémantické vztahy

Schopnost spojovat se do lineárních řetězců vyjadřuje další skupina vztahů, tj. syntagmatické významové vztahy. Míra kolokability vyplývá zejména z významových vlastností lexikální jednotky.⁴⁴ Slovo *zvíře* se nejčastěji spojuje s adjektivy a slovesy, a utváří tak s nimi významová syntagmata. Pracovat budu pouze s prvními dvěma významy lexému *zvíře*, významy přenesené na člověka zde neuvažuji.⁴⁵

Adjektivní syntagmata lze rozdělit do několika sémantických celků podle toho, k čemu se vztahují. Je to např.:

- 1) vzhled zvířete: *malé, drobné, veliké, ušlechtilé, zrzavé;*
- 2) vlastnosti zvířete: *plaché, hladové;*
- 3) způsob života, získávání potravy: *dravé, loupeživé;*
- 4) místo, kde zvíře žije: *divoké, domácí, lesní;*
- 5) užitečnost pro člověka: *pokusné, lovecké, lovné, hospodářské, tažné, plemenné, jatečné.*

K jednotlivým kategoriím by bylo možné přiřadit i slovesná syntagmata, která jsou zastoupena v menším počtu.

Adjektivum *zvířecí* se z podstaty věci pojí především se substantivy. Tímto přívlastkem se označují produkty pocházející ze zvířete (např. *kůže, srst, maso, kosti*), skutečnosti spojené s tělesností zvířete (např. *stopy, pach, trus, zvuk*). Vzhledem k tomu, že deminutivum *zvířátko* označuje malé zvíře, nikoliv mladého jedince, užívá se přívlastek *zvířecí* také ve spojení *zvířecí mládě*.⁴⁶

3.1.6. Frazeologie

Při hledání konotací, které se s výrazem *zvíře* pojí, není možné opomíjet ani frazeologii, neboť konotace často objasňují vnitřní významovou motivaci frazeologických jednotek (Tokarski, 2007, s. 13). V následující části proto ukážu, jakým způsobem slovo *zvíře* vstupuje

mnohem více než je tomu v případě ROSTLIN a KVĚTIN. Navíc definice *zvířete* je ve srovnání s *květinou* mnohem vágnější, a je tak mnohem méně zřetelné, které objekty sem patří a které ne.

⁴⁴ „Kombinatorická schopnost, resp. syntagmatický potenciál slova se pak někdy nazývá jeho kolokabilita“ (Čermák a kol., 2006, s. 11).

⁴⁵ Jelikož se tato část práce zabývá zejména systémovými daty, uvedené údaje vycházejí z příkladů ve slovnících (PSJČ, SSJČ, SSČ a ČSVS). Vycházím zde z předpokladu, že uváděná syntagmata jsou dostatečně vžitá na to, aby se do slovníků mohla dostat v podobě příkladů. V podobném smyslu hovoří Čermák o kolokacích textové-systémových, tzn. kolokacích, které jsou běžné, uzuální (Čermák a kol., 2006, s. 13).

⁴⁶ Ve staré češtině měl výraz *zvířátko* jak význam „malé zvíře“, tak i „mládě“ (viz výše).

do frazémů, jaké významy se při tvorbě frazémů aktivují a jaké aspekty ze života zvířat jsou frazeologií reflektovány.

Uvedené frazémy jsou čerpány z publikací *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1–4* (Čermák, 2009), *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice* (Mrhačová, 1999) a *Lidová rčení* (Zaorálek, 2009).

Podle Mrhačové „na bázi zooapelativ vyrostl neobyčejně bohatý a členitý frazeologický materiál – od originálního, velmi rozsáhlého souboru lexikalizovaných přirovnání, který u jiného tematického celku frazeologie nemá obdoby, přes rčení nejrůznější povahy, obsáhlé oddíly záporných i kladných lexikalizovaných charakteristik až k pořekadlům a příslovím“ (1999, s. 4). U zooapelativ tvořících základ frazeologických přirovnání si navíc všimá jedné důležité vlastnosti. Názvy zvířat totiž často vytvářejí velice rozsáhlé synonymické a variantní řady, což podle ní u jiných tematických celků nemá obdoby, např. *být hubený jako chrt / chroust / drožkářská kobyla / koza / z kozy duch / jako by cvrčky/šváby louskal* (tamtéž, s. 12 a s. 61). Uvedená vlastnost zooapelativ je výraznější u názvů konkrétních druhů zvířat, najdeme ji ovšem i na vyšší úrovni, tedy u hyperonyma *zvíře*. To je v několika frazémeh zaměnitelné při zachování stejného významu s příbuzným slovem *zvěř* (*chovat se jako dravé zvíře / dravá zvěř*), ale i s dalšími zooapelativy (*chovat se jako zvíře/dobytěk, zkusit jako zvíře/pes*).

Největší skupina frazémů odkazuje ke zvířecí **divokosti**, **krutosti** a **surovosti**. Často je účinek frazému umocňován přívlastky jako **dravý**, **divý** či **divoký**. O člověku, který svým chováním určitým způsobem porušuje společenské normy, chová se neurvale, divoce, surově, říkáme, že *se chová / žene / počíná si / řádí jako (dravé) zvíře / jako (dravá/divá) zvěř*, podobně také o opilém člověku, jenž ztrácí zábrany, je **hlučný**, **nečistý**: *opít se / být opilý / chovat se jako (divoké) zvíře* (také *jako dobytek*). Člověk, který *žije jako zvíře*, žije **primitivně** bez základních prostředků k životu, nuzně, někdy i **ve špíně**, může to také znamenat, že žije **osaměle**, opuštěně, bez vůle svůj stav jakkoliv zlepšit. Konotace spojené se špínou a hlukem najdeme i ve frazémeh, které se někdy užívají o dětech: *je to tu jako ve zvěřinci a dělat někde zvěřinec*, tedy křik, hluk, zmatek, nepořádek. *Je to tu jako ve zvěřinci* také prohlásíme po vstupu do nevětrané místnosti plné lidí, kde je cítit **živočišný zápach**.

Zooapelativa vytvářejí rovněž celou řadu ustálených charakteristik (např. *Ty slepice/huso/kozle!*). Ustálenou charakteristiku je možné najít i u výrazu *zvíře*, který může fungovat jako zvolání *Zvíře!* či *Ty zvíře!* v reakci na krutý čin dotyčného. Označením *zvíře* můžeme druhého člověka také jen mírně nebo i žertovně pokárat, v tomto případě význam závisí zejména na intonaci.

K tomuto významu lze v celé řadě případů najít v češtině opozitní frazémy, kde stačí slovo *zvíře* zaměnit za slovo *člověk*. Výzvou *chovej se jako člověk* (někdy doplněnou o druhou část *nechovej se jako zvíře*) je dotyčný upozorněn na své nevhodné chování. *Žít jako člověk* znamená žít slušně, poctivě, být slušně a čistě oblečen. Podobně rodič, jenž spatří uklizený pokoj svého potomka, může zvolat: *Konečně je to tu jako u lidí!* Všechny tyto frazémy jsou zřetelným dokladem antropocentrismu v jazyce, kdy je ‚lidské‘ hodnoceno jako dobré a ‚zvířecí‘ jako špatné (Pajdzińska, 2007, s. 28–29).

Další skupina frazémů se vztahuje k **těžkému životu** zvířete, které **trpí, je štváno, neustále prchá a skrývá se**. O někom, kdo trpí, zažívá fyzickou či psychickou bolest, řekneme, že *zkouší jako / víc než zvíře* (podobně také *jako kuň/pes*). Jestliže člověk před něčím utíká, *je / skrývá se jako štvaná zvěř*, a naopak druhého někdy *honi/žene/štve jako (divou) zvěř*. Konotace **ubohosti** potvrzuje i přirovnání zachycené pouze u Zaorálka: *umřel na slámě jak to zvíře*, tedy uboze, v chudobě.

Malé zvíře (ve stejném významu se používá i *malá ryba*) je člověk společensky **bevýznamný**, nedůležitý, *velké zvíře* je oproti tomu **důležitý** člověk mající moc a významné společenské postavení.

Specifický vztah člověka a zvířete dokládají frazémy s poněkud omezenou kolokabilitou, kde se opakuje spojení *cizokrajné zvíře*. Je to exotické zvíře, které trpí a které člověk zavřel do klece: *být cizokrajné zvíře* či *dívat se na někoho jako na cizokrajné zvíře*, tedy zvědavě, napjatě až nepříjemně dotěrně si někoho prohlížet.

Mezi větnými frazémy lze pak najít životní moudra o vztahu mezi člověkem a zvířetem: *Kdo nemá rád zvířata, nemá rád lidi. Kdo zvířeti ubližuje, špatné srdce ukazuje*. Tato rčení reflektují skutečnost, že člověk, jakkoliv *je lidský*, se v některých případech *chová* ke zvířeti krutě a bezohledně, tedy *jako zvíře*.

Čermák (SČFI 4, 2009, s. 1040) dále připomíná známou větu z alegorické knihy George Orwella *Farma zvířat* (1945): *Všechna zvířata jsou si rovna, ale některá jsou si rovnější*, jinými slovy, že přes proklamovanou rovnost si ve společnosti (zejména totalitní) všichni lidé rovni nejsou. Citát je podle něj již natolik vžitý, že jej uvádí mezi větnými frazémy.

3.2. Textová data

Další částí kapitoly bude stručná analýza dat z *Českého národního korpusu* (ČNK) a také náhled na některé další zajímavé kontexty výskytu slova *zvíře*. Zajímat mě budou zejména textové konotace, jejichž existence není potvrzena v systému jazyka, „i když evidentně nejde o pouhé individuální asociace; [textové konotace] jsou totiž (opakovaně) doloženy v textech“ (Vaňková, 2007, s. 64).

3.2.1. Korpusová data

3.2.1.1. Nejčastější kolokace

Při zjišťování nejčastějších kolokací v korpusu SYN jsem se neomezila pouze na singulár zkoumaného slova. Ukázalo se totiž, že plurál *zvířata* se v korpusu vyskytuje mnohem častěji než singulár *zvíře*.⁴⁷

Zvíře či *zvířata* spojujeme podle korpusu nejčastěji s adjektivy (což je ve shodě se slovníkovými příklady, viz 3.1.5), často s adjektivy deverbálními. Pomocí adjektiva může být upřesněno, jakým způsobem jsou zvířata člověku užitečná a za jakým účelem je člověk chová, popřípadě loví: (*zvířata*) *hospodářská, pokusná, laboratorní, jatečná, chovná, kožešinová*; velká skupina adjektiv se vztahuje k tomu, kde zvířata žijí: *exotická, cizokrajná, divoká, domácí, terarijní, lesní, africká*; a zda vůbec jejich druh ještě existuje: *vymřelá, pravěká, prehistorická*.

Nejvíce syntagmat se vztahuje k poměru mezi člověkem a zvířetem. Někteří lidé si zvířat neváží, fyzicky je trápí, případně se o zvíře přestanou starat úplně (*zvířata týraná, opuštěná, toulavá*). Na druhou stranu se však člověk snaží zachránit *vzácná* a *ohrožená zvířata*, brání je pomocí zákonů (*chráněná zvířata*). Zvláště v publicistických textech se často vyskytují slovní spojení se substantivem: *týrání zvířat* a proti tomu *ochrana* či *ochránce zvířat*. Chránit zvířata však znamená chránit je zejména před sebou samým, tedy před člověkem a jeho činností.⁴⁸ Zvířata však mohou také přenášet různé nemoci, mohou být *nemocná, nakažená* či dokonce *uhynulá*. S chovem zvířat je tak spojeno určité riziko.

3.2.1.2. Význam deminutiva *zvířátko*

Korpus SYN rovněž zachycuje zvláštní případ užití deminutiva *zvířátko*. SSČ uvádí *zvířátko* pouze jako zdobnělinu k prvním dvěma významům slova *zvíře*. Ukazuje se však, že *zvířátko*

⁴⁷ Použila jsem výsledky z korpusu SYN ve verzi 3, zpřístupněné v lednu roku 2014. Jedná se o spojení referenčních synchronních psaných korpusů a tvoří jej takřka 2,232 miliardy textových slov. Počet výskytů pro dotaz *zvíře* je 51 998, slovní tvar *zvířata* má 96 758 z celkového počtu 309 341 výskytů (lemma *zvíře*).

⁴⁸ „Jeho cílem je nejen umožnit soukromou veterinární praxi, srovnat postavení chovatelů zvířat bez ohledu na formy vlastnictví, ale i zajistit *ochranu zvířat před týráním*“ (SYN).

může být použito i ve významu „domácí mazlíček“. Zde se jedná pravděpodobně o významový posun zapříčiněný změnou životního stylu člověka. Člověk se vzdaluje přírodě, není zvyklý na život v bezprostřední blízkosti velkého množství zvířat. Často má však potřebu (obzvláště v dětském věku) nějaké zvíře chovat a starat se o něj. Zvíře se v domácnosti stává takřka členem rodiny. Lidé obvykle nechovají domácí mazlíčky pro užitek či jejich specifické ‚zvířecí‘ dovednosti (kočka loví myši, pes hlídá dům), ale pouze pro obyčejnou radost z jejich přítomnosti, pro vlastní potěšení.⁴⁹

V tomto významu se pod pojmem *zvířátko* předpokládají zejména druhy zvířat, které se běžně chovají v domácnostech. Pravděpodobně si představíme spíše psa, kočku či papouška než lišku, srnu nebo poštolku: „[...] snem každého dítěte je dostat pod stromeček živé *zvířátko*. Nejlépe pejska, když to však nejde, nepohrdnou ani kočkou, případně nějakým roztomilým hlodavcem“ (SYN). *Zvířátko* bývá sice malé velikosti, není to však podmínkou, také velký pes může být *zvířátkem*. V tomto významu není důležitá ani tak velikost zvířete, jako spíše vztah člověka k danému zvířeti, to že jej chová pro obveselení sebe a své rodiny. Praktickým důvodem pro koupi *zvířátka* pak může být kupříkladu pěstování zodpovědnosti u dětí: „[...] kdy je vhodné pořídit dítěti *zvířátko*? Mezi prvními mohou být rybičky, o které se sice starají rodiče, ale dítě se už od malička zapojuje do prací na čištění akvária a podobně. Prvňák už zvládne péči o křečka nebo morče“ (SYN).

3.2.2. Zajímavé kontexty výskytu

Jak již bylo řečeno, výraz *zvíře* tvoří v některých kontextech tzv. kontextové opozitum k jinému výrazu. Opozice „člověk – zvíře“ je zakořeněna v systému jazyka, zachycuje ji rovněž Adolf Novotný v *Biblickém slovníku* (2008). Podle Novotného je člověk v *bibli* často vymezován vůči zvířeti (a naopak). „Rozdíl mezi člověkem a zvířetem naznačuje bible jednak tím, že při stvoření člověka šlo o zvláštní akt a rozhodnutí Boží (‚učinme člověka‘), jednak tím, že člověk byl stvořen ‚k obrazu Božímu‘“ (Novotný, 2008, s. 107).

V ČNK se setkáváme ještě s jiným vztahem mezi člověkem a zvířetem, který však nelze vnímat jako opozitní: „*Nejhorší zvíře* na téhle planetě se jmenuje *člověk*“ (SYN). Člověk je z tohoto hlediska naopak řazen do kategorie ZVÍŘE, a to navíc jako její nejhorší a nejobávanější představitel, a tedy typický nositel rysů ‚zvířeckosti‘, tzn. krutosti, surovosti, bestiality. V tomto kontextu se člověk dostává do samotného středu kategorie ZVÍŘE, a stává

⁴⁹ Možný je rovněž vliv cizích jazyků. Např. v angličtině existuje ve významu „domácí mazlíček“ výraz *pet*, v češtině jsme dosud jednoslovný výraz neměli, zdá se, že deminutivum *zvířátko* tento význam postupně přebírá.

se tak jejím prototypem. V systému jazyka tento vztah doložen není,⁵⁰ setkáváme se s ním však v uměleckých či publicistických textech, v aktuálním hovoru, v internetových diskusích atp. Zřetelně vystupuje také z dotazníkového šetření (viz kap. 6).

Novotný si v bibli všímá ještě jiné opozice: „zvíře – pták“.⁵¹ Výlučnost ptáků je akcentována v samotné definici *zvířete* podle Novotného: „souhrnné označení všeho, co žije, mimo člověka a ptactvo; co se pohybuje, hemží“ (2008, s. 1328). Kromě toho se zde také několikrát opakuje spojení „všeliký živočich země“ a proti tomu „všecko ptactvo nebeské“.

V názvech celé řady populárně naučných publikací o přírodě se můžeme setkat s opozicí „zvíře – rostlina“.⁵² Jedná se o vcelku zajímavou dvojici, neboť ZVÍŘE je kategorií z naivního obrazu světa, oproti tomu ROSTLINA je kategorií vědeckou a na stejné úrovni by podle vědecké klasifikace měla stát kategorie ŽIVOČICH (rostlinná a živočišná říše).

Další kontextovou opozici je možné najít ve světě pohádek, je to „kráska – zvíře“. Původně starofrancouzská pohádka *Kráska a zvíře*⁵³ byla v českém prostředí zfilmována režisérem Jurajem Herzem pod názvem *Panna a netvor* (1978).⁵⁴ Na jedné straně je krásná mladá dívka a na straně druhé člověk proměněný ve *zvíře*, resp. v *netvora*, u něhož je odporost, zrůdnost a *zvířecost* odrazem jeho fyzické stránky a jemuž se lidská podoba vrátí až s láskou této dívky. Slovo *kráska* je v korpusu SYN třináctým nejčastějším kolokátem⁵⁵ pro lemma *zvíře*.⁵⁶ ČNK tedy dokládá poměrně vysokou četnost společného užití obou výrazů. Zejména v publicistických textech je možné najít i příklady přeneseného užití: „Milenci už spolu chodí víc než rok a za tu dobu nedošlo k jedinému konfliktu. V Hollywoodu jim přezdírají *Kráska a zvíře*“ (SYN).

⁵⁰ Platí pro češtinu. Wysoczański podobná užití zaznamenává v polštině: *żadna bestia tak nie łąe j. człowiek, nie żrą się tak bestie jednego rodzaju j. ludzie*.

⁵¹ *Ptáci* nebývají řazeni mezi *zvířata*: „Druhý znamená padací síťku, do níž byli chytáni ptáci, zvířata anebo i lidé“ (2008, s. 556); a dále: „[ústa] mají nejen lidé, ale i zvířata, ptáci, země, peklo a ovšem i Bůh“ (2008, s. 1154).

⁵² F. a K. Heckerovi: *Zvířata a rostliny lesa, Poznáváme zvířata a rostliny u vody*; W. Eisenreich: *Kapesní průvodce přírodou – zvířata a rostliny*; L. Sigmund: *Zvířata a rostliny I* atd.

⁵³ Pohádku poprvé zaznamenala v 18. století francouzská spisovatelka Jeanne-Marie Leprince de Beaumont (1711–1770). V českých zemích vycházel v 18. a 19. století překlad pod názvem *Krásná a zvíře* v rámci knížek lidového čtení (Brouček–Jeřábek, 2007, s. 430). Nejstarší původní českou verzi zpracoval František Hrubín (*Kráska a zvíře: lidová pohádka se zpěvy*, 1970), na základě Hrubínova textu byl natočen i Herzův film.

⁵⁴ Vzhled *netvora* je v tomto ztvárnění netradiční, neboť Herz vybral pro své zvíře podobu ptáka. Jiná zpracování počítají většinou se zvířetem pokrytým srstí, tedy savcem. Právě i toto „zklamané očekávání“ dle mého názoru do velké míry vypovídá o podobě zvířecího prototypu a o tom, co běžný mluvčí chápe a očekává pod pojmem *zvíře*. Vliv na toto očekávání samozřejmě mohou mít i starší zpracování daného tématu: „režisér oproti tradici nevtiskl netvoru lví podobu, nýbrž jej vybavil zlověstným ptačím zobanem.“ Viz ČSFD [on-line]. Cit. z 11. 11. 2014. Dostupné z WWW: <<http://csfd.cz/>>.

⁵⁵ „Pro slovo, které se k výchozímu slovu druží jako komponent dané kolokace, se rází termín kolokát“ (Čermák a kol., 2006, s. 11).

⁵⁶ V rozsahu -2 až 2 jednotky od zkoumaného slova.

3.3. Hledání prototypického zvířete

Na světě existuje neuvěřitelné množství různých druhů zvířat. Jak již bylo řečeno, kategorie ZVÍŘE je vymezena velice vágně a nemá smysl s ní pracovat jako s aristotelovskou jasně ohraničenou a nepropustnou množinou. V této souvislosti zde znovu připomínám výzkum E. Roschové (1978). Kategorie v jejím podání není uzavřený a definitivní celek, do něhož daná skutečnost buď patří, anebo nepatří (viz kap. 1.).

Domnívám se, že podobná hierarchie, jakou Roschová ukázala na příkladu ptačích druhů, funguje i u kategorie ZVÍŘE. Předpokládám proto existenci prototypu zvířete, který se nachází v centru dané kategorie a má nejvíce společných rysů s jejími dalšími členy. Prototyp zvířete nevystupuje tak zřetelně jako prototyp ptáka, neboť odlišnosti mezi jednotlivými druhy zvířat jsou daleko výraznější, než je tomu u ptáků. Na základě slovníkových definic je zřejmé, že typickým zvířetem je zvíře **větší velikosti**. Zcela jistě je to **obratlovec**, nejspíše **savec**. Prototypické zvíře má **čtyři nohy**, což v jazyce dokazuje třeba opozice *čtyřnožec* a *dvounožec* (o člověku), opět se zde tedy odráží protiklad „člověk – zvíře“; a pravděpodobně bude mít i **srst**.⁵⁷ Části zvířecího těla jsou značně odlišné od lidských, a jestliže jejich názvy použijeme o lidském těle, budou mít většinou expresivní charakter.⁵⁸ Podobným způsobem popisuje typická zvířata i Wierzbicka: „[mají] čtyři nohy, ocas, kůži pokrytou nějakou srstí; žijí na souši, ne ve vodě; nelétají, neplavou, neplazí se, ale chodí; jejich mláďata se nerodí z vajec, ale přímo z těl samic daného druhu; jsou dost velká na to, aby byla velikost jejich těla porovnatelná s velikostí lidského těla; navíc se zdá, že jsou schopna mít pocity podobné lidským“ (Wierzbicka, 1985, s. 157).⁵⁹

Člověk zvířeti připisuje některé lidské vlastnosti, jako je **krutost, surovost či nemilosrdnost** (*chovat se jako dravé zvíře, provádět zvěrstva*). Jednou z mnoha podob prototypického zvířete bude proto velmi pravděpodobně **dravé zvíře**, snad **šelma**. Zvířata však také **neustále prchají**, jsou štvána, jejich život je plný strachu, že budou ulovena (*prchat / skrývat se jako štvaná zvěř*), **mají těžký život, trpí** (*zkusit jako zvíře*). Zvířata jednají zejména na základě svých přirozených instinktů, **jsou ovládána pudy** (*žít po zvířecku*), jsou **hlučná a špinavá** (*být opilý jako zvíře, chovat se jako zvíře*), z lidského hlediska **žijí primitivně** (*žít jako zvíře*), ve **špinavém a zapáchajícím prostředí** (*je to tu jako ve zvěřinci*).

⁵⁷ *Srst*: „chlupy pokrývající těla savců, povrch z chlupů na těle čtvernohé zvěře (kromě černé zvěře)“ (dle PSJČ).

⁵⁸ *Srst, hřívá, kopyto, tlapa, tlama, huba* aj.

⁵⁹ V originále: „[...] four legs, a tail, a skin covered with some sort of hair; they live on land, not in water; they do not fly, swim, crawl or creep but walk; their young do not come out of eggs, but directly from the bodies of females of the same kind; they are big, that is to say comparable in size with the human body; above all, they seem to be capable of having some feelings and sensations similar to those that people have.“

4. Zooapelativa v jazyce

V češtině existuje velmi rozsáhlý soubor názvů zvířat. Popsat sémantiku všech těchto názvů však překračuje možnosti jedné diplomové práce, v této kapitole proto své zkoumání omezím na obecné principy fungování slovní zásoby spjaté se zvířaty. Podle Wierzbické vnímají uživatelé jazyka kategorii ZVÍŘE jako **kategorii otevřenou**, v silách běžného mluvčího totiž není ani vyjmenovat všechny zástupce dané kategorie.⁶⁰

Pozorováním zvířat si lidé vytvářeli představu o nejrozličnějších zvířecích druzích a hledali paralely mezi lidským a zvířecím světem. Různá zvířata se neliší pouze vzhledem, ale také typickým chováním, způsobem života a samozřejmě také významem pro člověka. To vše se promítá i do jazyka. Zdrojem lidové moudrosti a zkušenosti našich předků se zvířaty je zejména frazeologie, která se tak v následující kapitole stane hlavním pramenem, z něhož budu čerpat jazykové informace.⁶¹

4.1. Symbolika zvířat⁶²

Symbolický význam je připisován už pravěkým zvířecím motivům na skalních a jeskynních kresbách. V některých kulturách se zvíře stalo nositelem duše či ztělesněním božských sil. U přírodních národů může zvíře vystupovat jako alter ego, jehož specifické zvířecí vlastnosti se přenášejí na lidského dvojníka, nebezpečná zvířata také mohou přebírat roli totemů (Saunders, 1995, s. 10). „Zvíře reprezentuje podstatný rys božství a stává se symbolem toho, co člověka přesahuje a přemáhá“ (Lurker, 2005, s. 595). Symbolika zvířat je velice obsáhlá a dalo by se k ní přistupovat z hlediska různých kulturních, společenských či náboženských odlišností. Zde se zaměřím zvláště na symbolický význam zvířat, který se naplňuje v českém kulturním prostředí, a na to, jak se symbolika zvířat promítá do jazyka.

Hierarchie živých bytostí a nadřazenost člověka nad zvířaty je v židovsko-křesťanské tradici určena Bohem (Saunders, 1995, s. 18). „V bibli se jevová reprezentace Boha jako

⁶⁰ „Ukazuje se, že pro běžného mluvčího angličtiny představují stromy, zvířata nebo květiny široké a otevřené (pevně nevymezené) soubory různých druhů (pozn. tyto kategorie nazývá *life forms*), zatímco kategorie *folk genera* (pozn. druhová kategorie, u zvířat často člověku nejpřirozenější, kterou se obvykle v životě naučí jako první, např. kategorie PES), pokud jsou rozlišené, jsou vnímány jako uzavřené (a obvykle poměrně malé) třídy druhů, jejichž členové mohou být spočítáni.“

V originále: „It appears that for an average speaker of English, trees, animal or flowers represent large and open-ended sets of genera, whereas folk genera, if differentiated, are seen as closed (and usually smallish) classes of species, whose members could be enumerated“ (Wierzbicka, 1985, s. 233).

⁶¹ Pokud není uvedeno jinak, frazémy jsou převzaty z Mrhačové (1999) a ze SČFI 1.

⁶² Vztah ‚symbolu‘ a ‚stereotypu‘ je součástí složité problematiky, již se zabývá např. Bartmiński (1996). ‚Stereotyp‘ Bartmiński vykládá jako obraz předmětu, který je ukotven v jazyce a který je dostupný skrze jazyk a skrze společné znalosti o světě. ‚Symbol‘ je pak obraz, který se vytváří v rámci většího systému znaků. Lidová tradice se podle Bartmińského opírá o stereotypy i o symboly (1996, s. 9). Z toho plyne, že symbolický význam různých druhů zvířat je často v těsném souladu s jazykovými daty. Více k této problematice Bartmiński (1996).

zvířete sice odmítá – ‚zlaté tele‘ je pouhým obrazem modly – přirovnání ke zvířeti však nikoli, např. Pán je ‚jako mladý lev‘“ (Lurker, 2005, s. 596). *Zlaté tele* se stalo symbolem modloslužby a uctívání nesprávných hodnot (*klanět se zlatému teleti, tancovat kolem někoho/něčeho jako kolem zlatého telete*). Představy týkající se spojení Boha se zvířetem však zanechaly odraz i v křesťanství: *beránek boží* (frazém *být obětní beránek*), *holubice* (*holubice* jako Duch svatý; dále také *holubice míru*, která symbolizuje usmíření mezi Bohem a lidmi, srov. Saunders, 1995, s. 124) aj. *Ptáci* obecně zastupují vyšší, nebeskou oblast (*ptačí perspektiva*),⁶³ v křesťanském umění mohou být připomínkou blahoslavených v ráji, zachráněné duše nebo světa bez hříchu (Lurker, 2005, s. 413). Protipólem ptáka na obloze je plazící se *had*, který je na základě biblického příběhu obrazem hříchu a smrti, kterou hřích způsobil (tamtéž, s. 143).

Ozvuky magických představ o zvířatech najdeme i v pohádkách a v lidové víře, kde se zvíře často stává pomocníkem nebo dochází k proměně (metamorfóze) člověka ve zvíře a naopak.⁶⁴ „Víra v možnost začarovat člověka do zvířecí podoby se projevuje charakteristickými motivy i v lidové pověsti“ (Brouček–Jeřábek, 2007, s. 1228). Člověk se může proměnit ve zvíře kvůli svému provinění, může být také zaklet jinou osobou, některé pohádkové postavy dokážou ve zvíře proměnit i samy sebe (např. čarodějnice). Častá je rovněž proměna *ženich–zvíře* či *nevěsta–zvíře* (*žabák, labuť* aj.; tamtéž, s. 1228).

V pohádkách se dále setkáváme se zvířaty, která mohou být člověku nebezpečná (*vlk, liška*). Podle Saundera je *vlk* takřka po celém světě symbolem krutosti a v této souvislosti připomíná pohádku o Červené Karkulce, která v sobě nese pradávný strach z vlka. „Vlk je přirozeným nepřítelem ústředního symbolu křesťanství – beránka –, a křesťanský obraz krutého a úskočného vlka vedl k tomu, že falešní proroci byli prohlašováni za hladové vlky“ (Saunders, 1995, s. 72). V češtině existuje v podobném smyslu frazém *vlk v rouše beránčím*, který se vztahuje k pokryteckému člověku, „který zlou povahu nebo zlé úmysly maskuje předstíranou laskavostí a dobrotou“ (Mrhačová, 1999, s. 143).

Vlastnosti zvířecích pohádkových postav se však mohou v různých kulturách více či méně odlišovat. „Český zajíc je ustrašený a hloupý, kdežto v africkém podání je to obratný a statečný posel“ (Brouček–Jeřábek, 2007, s. 1228).

Některá zvířata ohlašují v lidové víře příchod života (*přiletěl k nim čáp, vrána jim přinesla holčičku*) či smrti (*být zlověstný sýček*), jiná oznamují předěl mezi dnem a nocí (*až*

⁶³ K tomuto tématu také:

Šťastná, L.: *Ptáci ve frazeologických přirovnáních. Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa* [online]. Diplomová práce (Bc.). Praha, Univerzita Karlova v Praze 2012. Vedoucí práce Irena Vaňková.

⁶⁴ Např. Božena Němcová: *Národní báchorky a pověsti I a II* (1956). Pohádky „O labuti“, „O třech zakletých psích“, „O mluvícím ptáku, živé vodě a třech zlatých jabloních“, „Sedmero krkavců“ atd.

kohout zakokrhá). Zvířata mohou rovněž symbolizovat určité lidské vlastnosti. Mohou to být jak vlastnosti pozitivní: *mravenec* či *včela* jsou ztělesněním píle (*pilný jako mravenček/včelička*), tak i negativní: *páv* symbolizuje pýchu (*být pyšný jako páv/pávice*). Pro *lišku* či *opici* je typická vychytralost (*být chytrý jako liška/opice*), pro *hada* lstivost (*být lstivý jako had*) atd.

4.2. Kategorizace zvířat v přirozeném jazyce

Knih Genesis říká, že všechny živé tvory pojmenoval člověk – Adam –, a podle středověkých bestiářů měl také zavést první klasifikaci zvířat, která rozlišovala zvířata „divoká, užitečná, ozbrojená (tzn. s rohy) a neozbrojená (tzn. bez rohů)“ (Saunders, 1995, s. 18). Ani bestiáře se však nepokoušely o systematickou klasifikaci zvířat, vymezovala se obvykle domácí zvířata, přežvýkavci a kočkovité šelmy (tamtéž, s. 18–19).

Lakoff (2006, s. 102) připomíná fiktivní klasifikaci zvířat v čínštině dle J. L. Borgese.⁶⁵ Zdůrazňuje, že se sice nejedná o přirozené lidské kategorie, ale přesto nám mohou něčím připomínat způsob kategorizace v jazycích, které jsou nám (geograficky i kulturně) vzdálené. Na rozdíl od vědecké systematizace živočichů, která je mezinárodní, se tedy může přirozená kategorizace zvířat **v různých jazycích více či méně odlišovat**. Kategorizace v přirozeném jazyce je sice jednodušší než vědecká klasifikace, která zahrnuje velké množství kategorií na různých úrovních, je však i méně jednoznačná; odlišná jsou rovněž kritéria členění.

V přirozené kategorizaci se výrazně projevuje **antropocentrismus**. Významným kritériem pro vydělení jednotlivých kategorií je kupříkladu to, zda zvíře žije v blízkosti člověka či zda z něj člověk má nějaký užitek. Vztah mezi člověkem a zvířetem je důležitým měřítkem, které se zpětně odráží i do jazyka, např. frazém *mít někoho rád jako lišku v kurníku* ve významu „nemít rád“ odkazuje k tomu, že liška je z lidské perspektivy škůdcem, jenž ohrožuje chovanou drůbež.

Z tohoto hlediska tedy může být zvíře člověku UŽITEČNÉ (*I černá kráva bílé mléko dává*), může člověku ŠKODIT (*mít někoho rád jako lišku v kurníku*), některé druhy jsou pro člověka dokonce NEBEZPEČNÉ (*trhnul sebou, jako když ho had uštkne*). Mezi antropocentricky vymezené kategorie patří např. ŠKŮDCI, DOMÁCÍ MAZLIČCI, LOVNÁ ZVÍŘATA, HOSPODÁŘSKÁ ZVÍŘATA atd. (srov. Piekarczyk, 2007).

⁶⁵ „[...] zvířata se dělí na a) náležející císaři, b) balzamovaná, c) ochočená, d) podsvinčata, e) sirény, f) bájná, g) toulavé psy, h) zahrnutá do této klasifikace, i) ta, jež sebou bláznivě mlátí, j) nespočitatelná, k) nakreslená tenoučkým štětcem z velbloudí srsti, l) ostatní, m) ta, která právě rozbila džbán, n) ta, jež z dálky připomínají mouchy“ (Borges: „Analytický jazyk Johna Wilkinse“, 1966; cit. Lakoff, 2006, s. 102).

Wysoczański (2005) ve svém slovníku frazeologických přirovnání člení zvířata z jiného hlediska, důležitý je pro něj zejména prostor, kde zvířata žijí. I toto dělení je výrazně antropocentrické. Wysoczański rozlišuje DIVOCE ŽIJÍCÍ ZVÍŘATA a v rámci této kategorie pak ještě vymezuje ZVÍŘATA Z NAŠEHO JAZYKOVÉHO OBZORU (*liška, zajíc*) a ZVÍŘATA MIMO NÁŠ OBZOR (*slon, žirafa*). Dalšími kategoriemi jsou pak podle něj ZVÍŘATA CHOVANÁ ČLOVĚKEM (*kráva, husa*) a ZVÍŘATA SYNANTROPNÍ, žijící v blízkosti člověka (*pes, kočka*).

V rámci jazykového obrazu světa je možné **pohlížet na jeden objekt z různých perspektiv**, a tento objekt tak může být členem několika nadřazených kategorií. V tomto ohledu je tedy velmi důležitá perspektiva subjektu – toho, kdo se dívá. Podle Doroty Piekarczykové můžeme např. tutéž rostlinu zařadit mezi léčivé byliny, mezi květiny i mezi plevel (2007, s. 47). Podobně je také možné zařadit jedno zvíře do několika přirozených kategorií, např. *kuna* může být škůdcem, divoce žijícím zvířetem, zvířetem z našeho jazykového obzoru atd. V oblastech, kde kuna přirozeně nežije, by ji místní mluvčí pravděpodobně zařadili do odlišných kategorií (např. cizokrajné zvíře, zvíře mimo náš jazykový obzor atd.).

Pro běžný jazyk je dále charakteristické **přisuzování hodnoty**, a to nejen názvům konkrétních zvířat, ale rovněž kategoriím. Kategorie ŠKŮDCE není primárně zvířecí kategorií. Výraz *škůdce* je možné použít obecně o někom (či o něčem), kdo někomu nebo něčemu škodí („*škůdce veřejného pořádku*“, SSJČ), primární význam tohoto výrazu je proto mnohem širší. V zemědělství je pak škůdcem myšlen „živočich, který působí v hospodářství škodu“ (SSJČ). Je zřejmé, že tato kategorie nese i u zvířat silně negativní konotace – škůdcem je totiž živočich, jenž působí škodu člověku (z lidského hlediska škodí). Negativní konotace naznačují i synonyma spojená s primárním významem slova *škůdce*: *ničitel, záškodník, nepřítel* (SČS).

Vztah vědecké a přirozené kategorizace je poměrně komplikovaný. Vědecké a „naivní“ kategorie se nesporně v mnoha ohledech odlišují. V rámci **vědecké systematizace** např. **neexistuje lepší či horší představitel kategorie**. Všechny exempláře stejné kategorie (např. kategorie MYŠ) jsou na stejné úrovni. Přirozený jazyk však funguje odlišně, je v něm totiž uložena představa typické myši, která má určitou velikost, barvu atp. Méně typičtí zástupci dané kategorie se v některých rysech odlišují od prototypu, a proto se také vzdalují od centra kategorie. Rod MYŠ zahrnuje 38 různých druhů, kromě *myši domácí*, jež je asi nejznámější, jsou to i méně obvyklé druhy jako *myš plavohnědá, myš šedobřichá, myš ropuší* aj. Fungování těchto druhových názvů v jazyce je projevem toho, že uživatelé jazyka mají potřebu **odlišit**

méně typické představitele kategorie MYŠ (srov. Piekarczyk, 2007, s. 48). Je zřejmé, že tyto názvy, které jsou součástí vědeckého jazyka a biologické klasifikace živočichů, **vyrůstají z ‚naivního‘ obrazu světa** a z přirozeného jazyka, a mohou tak posloužit i jako zajímavý doklad toho, jaké vlastnosti zvířete se z lidské perspektivy jeví jako podstatné a určující pro jeho popis. Barva prototypické myši je šedá, což dokládá i spojení *šedá myš*. Vědecké názvy jako *plavohnědá* či *šedobřichá* vycházejí z barevné odlišnosti daného druhu od prototypické myši. Vědecký a přirozený jazyk jsou si v tomto ohledu velice blízko, neboť **vědecké je založeno na ‚naivním‘**.

Na druhou stranu „prototyp mohou tvořit též **rysy, které nejsou relevantní pro vědecký popis**“ (Piekarczyk, 2007, s. 48). Z hlediska vědy není důležitá skutečnost, že myš bývá velmi tichá a rychlá, při zkoumání přirozeného jazyka je to však významná informace, která nám umožňuje pochopit význam např. některých frazémů: *být tichý/tiše jako myška* („být naprosto potichu“), *proklouznout jako myška* („tiše a rychle, nenápadně“).

4.3. Definiční model zvířete a domény

Piekarczyková vychází z předpokladu, že „slova náležící do stejné pojmové kategorie uskutečňují **společný definiční model**“ (2004, s. 29).⁶⁶ Odkazuje se zejména na Wierzbickou (1985), která se pokusila o popis kategorií vztahujících se k živé přírodě i k neživým předmětům. Podle Piekarczykové mají tyto kategorie vnitřní logiku, tedy sémantickou strukturu složenou z uspořádaných komponentů. Tato struktura je pak společná pro všechny výrazy spadající do dané kategorie. Složky **definičního** (resp. **pojmového**) **modelu** se nazývají **domény**.⁶⁷ Piekarczyková (2004) stanovuje domény kategorie KVĚTINA. Vychází při tom z analýzy: 1) názvů květin (na základě slovotvorby), 2) slovotvorných derivátů, přenesených významů, frazeologie, výrazů ze sémantického okruhu slova *květina*, 3) uměleckých textů.⁶⁸

⁶⁶ V originále: „słownictwo należące do tej samej kategorii pojęciowej realizuje wspólny model definicyjny“.

⁶⁷ Wierzbicka s pojmem ‚doména‘ nepracuje. Piekarczyková zde navazuje na Fillmoreovu sémantiku rámců. Fillmore vymezil nové kategorie pro sémantický popis různých oblastí slovní zásoby (zvláště sloves), které fungují podobně jako kategorie sloužící ke strukturaci lidské zkušenosti. Tyto sémantické struktury Fillmore nazval ‚rámce‘ (Fillmore, 1982). Piekarczyková pracuje s pojmem ‚rámec‘ a ve stejném smyslu užívá též spojení ‚pojmový model‘, v originále ‚model pojęciowy‘. Složkami rámce jsou ‚domény‘, resp. ‚subrámce‘ (Piekarczyk, 2004, s. 18).

⁶⁸ Při určování domén u zvířat se s ohledem na velké množství sebraného materiálu omezím pouze na první dva body. Rodová jména zvířat (např. *myš*) navíc nejsou etymologicky příliš průhledná, u názvů proto přihlédnu zejména k druhovým jménům (např. *šedobřichá*, *ropuší*). Vědecké názvy totiž často vycházejí z přirozeného jazyka (viz výše), většinou však akcentují jiné skutečnosti ze zvířecího života (např. u domény „místo, kde žije“ je to zeměpisná oblast, kde daný druh reálně žije: slon *indický*).

Na základě těchto údajů dospívá k následujícím pěti doménám pro KVĚTINU:⁶⁹

(1) fyzické vlastnosti květiny: *fialka*, *být červený jako růžička* (dle barvy květu), *zvonek* (dle tvaru květu), *čtyřlístek* (vlastnosti listů);

(2) doba, kdy květina kvete: *prvosienka*, *sněžěnka podsněžník* (dle počátečního momentu kvetení);

(3) místo, kde květina roste: *skalnička*, *blatouch bahenní*, *růže polní*;

(4) projevy květiny, chování: *masožravka*, *netýkavka* (květina, jejíž plod na dotek puká, srov. *týkat se*, viz Rejzek, 2001, s. 686), *slunečnice* (otáčí se za sluncem), *popínavé* rostliny (ty, které se pnou);

(5) souvislost s člověkem: zvláště vlastnosti připisované rostlinám na základě mýtů, legend a pověr, např. *pomněnka* („odedávna symbol lásky dávaný na památku“, Rejzek, 2001, s. 487), *narcis* (na základě řecké báje o mladíkovi zahleděném do sebe samého, Rejzek, 2001, s. 403, srov. Piekarczyk, 2004, s. 44), *mateřídouška* (z lidové pověsti o převtělení zemřelé matky do květiny, Rejzek, 2001, s. 368).

Wierzbicka rozlišuje na rozdíl od Piekarczykové pouze čtyři složky pojmového modelu KVĚTIN: „vzhled“, „růst“, „velikost“, „souvislost s člověkem“.⁷⁰ Domény „velikost“ a „vzhled“ odpovídají doméně „fyzické vlastnosti“ u Piekarczykové. Doména „růst“ je naopak u Piekarczykové podrobněji rozčleněna na domény „doba, kdy kvete“ a „místo, kde roste“. Poslední doménu, „souvislost s člověkem“, Piekarczyková zachovává podle Wierzbické.

Podobně jako u květin Wierzbicka postupuje i u ZVÍŘAT.⁷¹ Popis pojmového modelu otevírá slovy, že zvířata jsou druhem živých bytostí a že lidé je vnímají jako velkou skupinu zahrnující mnoho různých druhů (Wierzbicka, 1985, s. 252). Následně Wierzbicka určuje pět základních složek modelu (resp. domén), které pak ještě podrobněji člení: „**místo, kde zvíře žije**“, „**velikost zvířete**“, „**vzhled zvířete**“, „**chování zvířete**“, „**souvislost s člověkem**“.⁷² Při určování domén u květin Piekarczyková spojila domény „velikost“ a „vzhled“ a vytvořila doménu „**fyzické vlastnosti**“. Domnívám se, že vymezení této domény je ústrojně i u zvířat, neboť se sem mohou zařadit i další fyzické vlastnosti, které mohou být při popisu zvířete určující (např. zápach u *tchoře*). Jednotlivé složky domén budu nazývat **subdomény**.

⁶⁹ Piekarczyková sice stanovila domény na základě polštiny, pro češtinu však budou domény KVĚTINY pravděpodobně obdobné, podobná je rovněž motivace většiny polských a českých názvů. U jednotlivých domén proto jako příklady uvádím české ekvivalenty polských názvů květin a frazémů (dle SSJČ, IJP, SČFI 1).

⁷⁰ V originále: „appearance“, „growing“, „size“, „relation to people“, a navíc ještě nezařazené v „other types“ (Wierzbicka, 1985, s. 256–257).

⁷¹ V originále kategorie ANIMAL.

⁷² V originále: „habitat“, „size“, „appearance“, „behavior“, „relation to people“ (Wierzbicka, 1985, s. 252–253).

Níže uvádím **přehled domén a subdomén pro kategorii ZVÍŘE**, tak jak jsem si je vymezila pro svou práci:

doména 1: místo, kde zvíře žije

doména 2: fyzické vlastnosti

subdoména 2a: velikost zvířete

subdoména 2b: vzhled zvířete

doména 3: chování zvířete

subdoména 3a: způsob pohybu zvířete

subdoména 3b: zvuky, které zvíře vydává

subdoména 3c: způsob získávání potravy

subdoména 3d: rozmnožování a péče o mláďata

subdoména 3e: chování typické pro daný druh

doména 4: souvislost s člověkem

4.3.1. Doména 1: místo, kde zvíře žije

U této domény si Wierzbicka všímá zejména toho, zda zvíře žije v blízkosti člověka, v jakém typu krajiny přebývá či zda toto zvíře pochází z jejího jazykového obzoru. Vymezení je silně antropocentrické. Např.:

„Lvi

žijí v oblastech světa s horkým klimatem,

na místech, kde neroste mnoho stromů

a která jsou vzdálena od míst, kde žijí lidé

v částech světa, kde přirozeně nežijí, je lidé mohou spatřit v ZOO.“⁷³

1. Přirozené prostředí.⁷⁴

Sem je možné zařadit druhová jména zvířat, která označují typické prostředí pro výskyt daného zvířete. Jsou to jména jako: zajíc *polní*, myšice *lesní*, hryzec *vodní*, kojot *prériový* aj.

⁷³ V originále: „They live in hot parts of the earth/ in places where there aren't many trees,/ which are away from places where people live/ in parts of the earth where they don't live people can see them in a zoo“ (Wierzbicka, 1985, s. 246).

⁷⁴ Rodová a druhová jména: Jelinek–Zicháček (2005). Frazémy: Mrhačová (1999), SČFI.

Další skupina druhových názvů se vztahuje ke konkrétní oblasti výskytu zvířete na Zemi: puma *americká*, lev *východoafrický*, tygr *indický*, ježura *australská* aj.⁷⁵

Na přirozené prostředí, v němž zvířata žijí, odkazují rovněž některé frazémy. U ryb je exponována skutečnost, že žijí ve vodě: *být / cítit se jako kapr/ryba ve vodě* („dobře, sebejistě“), a naopak *zůstat jako ryba na suchu* („bez pomoci“), dále také *být štikou v rybníku / být dravý jako štika v rybníce* („průbojný, aktivní“). Ptáci oproti tomu žijí v prostoru nad zemí, pohybují se vysoko ve vzduchu (Wierzbicka, 1985, s. 180), k tomu odkazuje např. spojení *ptačí perspektiva*.⁷⁶

Další živočichové žijí na zemi, jejich přirozeným prostředím může být např. les nebo skalnatá krajina: *lézt/skákat/šplhat po stromech jako opice/opičák/veverka, lézt/skákat po skalách jako kamzík* („mrštně, rychle“).

Na rozdíl od Wierzbické, která řadí stavbu vlastních obydlí a hnízd k doméně 4 „chování“, se domnívám, že tyto skutečnosti vycházejí spíše z domény 1 „místo“, neboť je zde exponováno především to, kde zvíře žije a kde se vyskytuje. Jazykovým dokladem této domény je např. přirovnání *hledět/koukat/vykukovat jako jezevec/sysel z díry* („mrzutě“). Stavba hnízd je typická jednak pro ptáky: *veliký pták veliké hnízdo potřebuje* („člověk s rozletem má vyšší požadavky“), *každý pták své hnízdo chválí* („každý si chválí své“), a jednak pro hmyz žijící v rozsáhlých společenstvích: *jako když píchne do sršního/vosího hnízda* („popudit někoho“).

2. Prostředí stvořené člověkem

Z vědeckých druhových jmen bych v tomto bodě zmínila především přívlastek *domácí* (pes, kočka aj.), který naznačuje blízké soužití člověka a zvířete v domově člověka.

K tomuto sémantickému okruhu je dále možné přiřadit některé deriváty označující místo sloužící k chovu daného druhu zvířete: *bažantnice, kurník, holubník, vepřín, kravín, králíkárna*, ale i *rybník*.⁷⁷ Tyto názvy se mohou stát i součástí frazeologických jednotek: *vyletět odněkud jako holub z holubníka* („co nejrychleji“), *mít někoho rád jako lišku v kurníku* („vůbec ne“). Další frazém, který vychází z blízkosti životního prostoru člověka a zvířete je např. *mít se / žít si jako husa na krmníku* („dobře“).⁷⁸

⁷⁵ Znovu se zde odráží úzký vztah „naivního“ a vědeckého obrazu světa.

⁷⁶ V českých frazeologických slovnících není přímý doklad na život ptáka v oblacích. Wysoczański (2005, s. 165) však několik takových dokladů uvádí pro jiné slovanské jazyky, např. *buja sobie jako ptak w powietrzu* (polština).

⁷⁷ *Rybník*: „umělá vodní nádrž (k chovu ryb)“ (SSČ, s. 370).

⁷⁸ *Krmník*: „chlívek pro vykrmování prasat, hus ap.“ (SSČ, s. 151).

Ve frazeologii se objevuje i člověkem vytvořený prostor, do něhož člověk zvířata zavírá, čímž omezuje jejich přirozenou volnost. Sémantika těchto frazémů proto většinou odkazuje na určité omezení svobody člověka: *uvázaný jako pes u boudy, lapit ptáčka do klece, být jako pták v kleci, chodit/přecházet sem a tam jako lev v kleci* („nervózně, bezradně“).

4.3.2. Doména 2: fyzické vlastnosti

Doménu 2 „fyzické vlastnosti“ tvoří zejména dvě hlavní subdomény, které vyděluje i Wierzbicka: (2a) **velikost zvířete** a (2b) **vzhled zvířete**. Ukazuje se však, že se v jazyce uplatňují i jiná specifika zvířecího těla, zejména jeho **zápach, vlastnosti některých tělních orgánů a aktuální zdravotní stav zvířete**.

4.3.2.1. Subdoména 2a: velikost zvířete

Velikost zvířete Wierzbicka posuzuje vždy v poměru k člověku nebo k jiným zvířatům. Důležitým měřítkem se zde stává zejména velikost člověka a částí jeho těla. Po vzoru Wierzbické mohou tedy vydělit několik skupin zvířat podle velikosti od nejmenšího. Příklady v závorkách uvádím dle analýzy Wierzbické:

1. zvířata, která jsou tak malá, že je člověk skoro nevidí (*blechy*);⁷⁹
2. zvířata, která člověk uchopí jednou rukou a vejdou se mu do dlaně (*myši*);
3. zvířata, která člověk uchopí oběma rukama a vejdou se mu do náruče (*kočky*);
4. velká zvířata, která však nejsou větší než člověk (*lišky, vlci*);
5. zvířata, která jsou větší než lidé (*sloni, krávy*).

V některých případech Wierzbicka postupuje odlišným způsobem, a to porovnáním velikosti zvířete s jinými živočichy. Např. *slony* Wierzbicka vymezuje vzhledem k ostatním zvířecím druhům jako největší suchozemská zvířata, *tygry* a *lvy* pak s ohledem na jejich podobnost s kočkami jako zvířata mnohem větší než kočky. Velikost lvů pak opět porovnává s lidmi, když říká, že lvi mohou být dokonce vyšší než lidé, pokud si stoupnou na zadní nohy (Wierzbicka, 1985, s. 246).

Subdoménu 2a „velikost“ je možné opět podložit jazykovým materiálem, zdůrazněny jsou zejména krajní póly (velmi malé – velmi velké). Takto je tomu i u vybraných druhových jmen: *myška drobná, jeseter malý, výr velký, plejtvák obrovský* aj.

⁷⁹ Tuto skupinu Wierzbicka nerozlišuje. Jedná se o skupinu živočichů umístěnou na samotné periférii kategorie ZVÍŘE.

Ve frazeologii je malá velikost exponována kupříkladu u hmyzu, jehož druhy (především v našich zeměpisných šířkách) bývají tak malé, že se člověku zcela jistě vejdou do dlaně a v některých případech jsou tak malé, že je člověk sotva vidí. O drobném písmu se říká, že je jako blechy nebo také že je to bleší písmo.⁸⁰ S blechou je spojen i frazém *to je jako když blecha štípne*, tedy něco nepatrného, čeho si ani nevšimneme. Zvláště o malém dítěti je možné říci *to je náš malý brouček/cvrček* nebo také *malý lidský červíček*. Koně a krávy jsou naopak velkými zvířaty, a to většími než člověk: *koňská dávka / dávka jako pro koně* („velká“), *velký jako kráva/tele*. Stejně tak u *lva* jsou ve frazeologii akcentovány velké rozměry: *mít na něčem lví podíl* („hlavní, největší“). V češtině dále existují frazémy, které se vztahují k velikosti určité části lidského těla: *mít sloní nohy*, *medvědí tlapy* aj.

4.3.2.2. Subdoména 2b: vzhled zvířete

Při zkoumání vzhledu (zejména) prototypických zvířat je podle Wierzbické (1985, s. 252) důležitá skutečnost, že zvířata sice mají části těla, které jsou podobné lidským (*hlava*, *nohy* – na rozdíl od člověka však čtyři nohy, *kosti* a *svaly* atd.), ale zároveň se zvířecí tělo v určitých ohledech od lidského těla odlišuje (mají *ocas*, tělo pokryté *srstí* atd.). Do jazyka se promítají především tyto odlišnosti ve vzhledu člověka a zvířete. Významnou roli zde totiž opět hraje lidská perspektiva a to, co člověk vnímá jako „nelidské“, a tedy „cizí“. Člověk si všímá zejména **odlišností zvířecího těla**, jednak těch, které jsou **specifické pro konkrétní druh zvířete** (např. ulita: *stáhnout se do své ulity jako hlemýžď*, „uzavřít se do sebe“; hřívá: *mít lví hřívu* „husté vlasy“), jednak **odlišností v barvě** (*být pruhovaný jako zebra*, „mít na sobě pruhované oblečení“; *být červený jako rak*, „být rudý ve tváři“), **tvaru** (*mít labutí šiji / krk jako labuť*, „štíhlý, protáhlý“) a **velikosti** (*mít sloní nohy*, „mít velká chodidla“) těla nebo jeho určité části. Typická zvířata mají na rozdíl od člověka celé tělo pokryté srstí (*být huňatý jako medvěd*, „být zarostlý, zejm. o mužích“).

Jestliže si tedy znovu představíme kupříkladu *lva*, podle Wierzbické by se většině lidí měla vybavovat takováto zjednodušená představa:

„jejich srst má žlutavou barvu,
samci mají velkou hlavu
pokrytou množstvím chlupů, které trčí kolem dokola celé hlavy,
hodně chlupů jim také trčí z konce ocasu,

⁸⁰ Rovněž dle SSČ (s. 32) je možné slovo *blecha* přeneseně užít o něčem malém („nepiš takové blechy“).

mají velké a ostré drápy a velké a ostré zuby.⁸¹

Z popisu Wierzbické plyne následující: tělo lva je pokryto srstí specifické barvy. Samec a samice tohoto druhu se od sebe značně odlišují. Pro obraz lva je typická zejména podoba samce, jehož hlava je větší než lidská a je rámována hustou hřívou. Lvi mají na rozdíl od člověka ocas, který je rovněž zakončen trsem chlupů, navíc mají drápy a zuby, které jsou větší a mnohem více ostré než lidské zuby a nehty.

V systému jazyka se však odráží pouze některé aspekty vzhledu lva, např. žlutohnědé zbarvení srsti je reflektováno ve výkladových slovnících (SSJČ a SSČ), hříva se promítla do frazeologie (*mít lví hřívu*). Další rysy mohou být součástí textových konotací, které nám pomáhají s interpretací uměleckých, publicistických a jiných textů: „Zakřivené šavle *ostré jako lví drápy* se v mých rukách měnily v dětské hračky [...]“ (SYN). Slovníkové definice *lva* neuvádějí žádnou informaci o tom, že jsou lví drápy nějak výjimečně ostré a nebezpečné, přesto by však většina mluvčích češtiny uvedené větě z korpusu pravděpodobně porozuměla, neboť fakt, že lvi mají obvykle ostré drápy, které jim pomáhají ulovit kořist, je součástí jazykového obrazu lva v češtině.

Vzhled zvířete se výrazně uplatňuje i při tvorbě vědeckých druhových názvů: datel *černý*, levhart *skvrnitý*, dudek *chocholatý*, žralok *kladivoun* aj.

4.3.2.3. Další fyzické vlastnosti

Významnou fyzickou vlastností některých druhů zvířat je jejich **zápach**. Zápach je druhově typický např. pro *tchoře*, což dokládá frazeologické přirovnání *smrdět jako tchoř*. Tuto skutečnost potvrzují i výkladové slovníky, v SSČ je *tchoř* definován jako šelma podobná kuně, která ovšem nepříjemně páchne (podobně i PSJČ a SSJČ). Zápach je však akcentován i u jiných druhů zvířat a někdy je spojován také se stářím zvířete: *smrdět jako kanec/prase / psí kšíry / (starý) kozel / cap*.

Dalším rysem zvířecího těla, kterým se odlišuje od člověka, je **kvalita některých jeho** (zejména smyslových) **orgánů**: *mít oči / vidět jako rys/jestřáb/kočka/luňák/orel/ostříž*, také *mít rysí oči* (srov. i druhové jméno: *rys ostrovid*). Mezi fyzické vlastnosti bychom mohli zařadit i **zdravotní stav zvířete** (*cítit se jako prašivá ovce / prašivý pes*, „ponížený, opovrhovaný“), který souvisí i s jeho **stářím** (*starého psa novým kouskům nenaučíš*).

⁸¹ V originále: „[...] they are yellowish/ male animals of this kind have a big head/ with lots of hair growing on it and sticking out around it/ a lot of hair sticks out around the end of their tail/ they have big sharp claws and big sharp teeth“ (Wierzbicka, 1985, s. 246).

4.3.3. Doména 3: chování zvířete

Struktura domény 3 „chování zvířete“ je tvořena pěti hlavními tematickými okruhy (subdoménami): (3a) „způsob pohybu zvířete“, (3b) „zvuky, které zvíře vydává“, (3c) „způsob získávání potravy“, (3d) „rozmnožování a péče o mláďata“ a (3e) „chování typické pro daný druh“.

4.3.3.1. Subdoména 3a: způsob pohybu zvířete

Způsob, jakým se zvíře pohybuje, těsně souvisí s první doménou, tzn. „místo, kde zvíře žije“. Některá zvířata žijí po většinu svého života – stejně jako člověk – na souši. Suchozemská zvířata nemají křídla ani ploutve, mohou proto např. chodit (*vykračovat si / chodit jako čáp / čapí krok*, „chodit pomalu, důstojně, dlouhým krokem“), běhat (*běhat jako laň/laňka/gazela/srnka*, „lehce a ladně“; *běžet jako jelen/zajíc / splašený kuň*, „rychle“), skákat (*skákat jako blecha*, „lehce“), šplhat (*skákat/šplhat po stromech jako opice*) a plazit se (*lézt jako slimák/hlemýžď/šnek*, „pomalu“).

Pro ptáky mající křídla je typickým způsobem pohybu let v oblacích: *být přelétavý pták/ptáček* („být nestálý, lehkomyšlný“), *ptáček uletěl* („podezřelý člověk utekl“), *vyletět odněkud jako holub z holubníka* („odejít odněkud rychle, nezdvořile“). Draví ptáci krouží ve vzduchu a pozorují svou kořist. Pro člověka, který obchází kolem a čeká na příležitost, tak existuje v češtině frazém *kroužit kolem jako jestřáb/ostříž/sup*. U některých ptačích druhů, zejména u domácích ptáků, kteří příliš nelétají, je akcentován i jiný způsob pohybu jako je chůze a běh (*jít husím pochodem*, „v řadě za sebou“; *běhat jako koroptev/koroptvička, křepelka*, „rychle“), v jiných případech mohou být vyzdviženy specifické dovednosti konkrétního druhu (*šplhat jako datel*, „chovat se podlézavě vůči nadřízenému“). Let je také typický pro některé druhy hmyzu (např. *být přelétavý jako motýl*, srov. *jako ptáček*).

Ryba je ve výkladových slovnících definována jako vodní živočich, který dýchá žábry a pohybuje se pomocí ploutví (SSJČ). Fakt, že je rybí tělo přizpůsobeno k životu ve vodě, kde se ryby dokážou velice rychle pohybovat, je doložen i ve frazeologii, např. *plavat jako ryba* („dobře, rychle“), *být / cítit se jako ryba/kapr ve vodě / jako když rybu do vody hodí* („cítit se dobře“).

4.3.3.2. Subdoména 3b: zvuky, které zvíře vydává

Wierzbicka tvrdí, že zvuky, jež vydávají některá zvířata, mluvíci jazyka vnímají jako rozpoznatelné a pro daný druh typické (např. *štěkání, mňoukání, vytí*) a jako takové by měly

být součástí kognitivní definice daného zvířecího druhu.⁸² Také když se malé děti učí rozpoznávat jednotlivá zvířata, spojují si konkrétní názvy právě se zvuky, které jsou typické pro daný druh (např. „Jak dělá kočička?“).

V této souvislosti se znovu vrátím k už několikrát zmiňované definici *lva* podle Wierzbické, v níž Wierzbicka charakterizuje lví řev pomocí opisu, zvířecím zvukům navíc přiřazuje ve svých definicích sémantickou platnost („zvířecí řeč“):

„vydávají typický zvuk, který je velmi hlasitý a hrozivý,
zdá se, jakoby tento zvuk roztřásl i vzduch,
zní, jakoby jim [lvi] chtěli říci, že se nikoho nebojí
a že by se všichni měli bát jich.“⁸³

V češtině existuje frazeologické přirovnání *řvát jako lev* pro rozhořčeného člověka, jenž křičí. Jak už bylo naznačeno, např. pro psy je typické *štěkání* (*štěkat na někoho jako pes/fena*, „křičet na někoho“) a *vytí* (*vyje jako pes na měsíc* platí pro toho, kdo neumí zpívat). Do frazeologie se však promítají i jiné zvířecí zvuky, např. ptačí zpěv: *Každý pták zpívá, jak mu zobák narostl* („nelze zapřít svou přirozenost“), zvukové projevy krocana (*hudrovat jako krocán*, „stěžovat si“), koně (*řehtat (se) jako kobyla/kůň*, „hlasitě se smát“), kozy (*mečet jako koza*, „vydávat ječivé, nepříjemné zvuky“) aj. O někom, kdo hlasitě křičí, je možné říci, že *vřeští jako opice/orangutan/pavián*, se sémantikou tohoto přirovnání rovněž souvisí etymologie rodového jména opice zvané *vřešťan* (Rejzek, 2001, s. 723).

4.3.3.3. Subdoména 3c: způsob získávání potravy

Způsob získávání potravy souvisí s vydělením dalších vědeckých kategorií zvířat podle druhu potravy a způsobu jejího přijímání: ZVÍŘATA MASOŽRAVÁ, BÝLOŽRAVÁ, HMYZOŽRAVÁ, VŠEŽRAVÁ, PŘEŽVÝKAVÁ a jiná (Haller, 1969, s. 177). Na základě druhu přijímané potravy vznikly také názvy jako *mravenečník*, *včelojed* či *kosatka dravá*.

Rovněž ve frazeologii najdeme jednotky vycházející z této sémantické oblasti. Frazém *už ho červi žerou*, tj. že dotyčný zemřel, naráží na skutečnost, že se červi obvykle podílejí na

⁸² „Slova jako *štěkat* a *výt* či *mňoukat* a *vrnět* ukazují, že mluvčí angličtiny vnímají zvuky, které vydávají kočky a psi, jako typické a rozpoznatelné. Definice slov *kočka* a *pes* se tuto skutečnost pokouší odrážet [...]“

V originále: „Words such as *bark* and *growl* or *mew* and *purr* show that speakers of English perceive sounds made by cats and dogs as characteristic and recognizable. The definitions of the words *cat* and *dog* try to reflect this [...]“ (Wierzbicka, 1985, s. 201).

⁸³ V originále: „They make a characteristic sound, very loud and frightening/ which seems to make the air tremble/ it sounds as if they wanted to say that they were not afraid of anybody/ and that everybody should be afraid of them“ (Wierzbicka, 1985, s. 246).

rozkladu mrtvého těla. *Vysát někoho do poslední kapky krve jako pijavice* („využít někoho“, srov. také *pijavice jedna!*) souvisí s parazitickým způsobem života pijavice. Přirovnání *jde mu to jako psovi pastva* („špatně“) vychází z rozporu, že pes není býložravec a trávou se tudíž živit nemůže. Způsob přijímání potravy je rovněž naznačen ve frazému *jsou žraví jako kobylky*, který však odkazuje i na kulturně-náboženský kontext.⁸⁴

4.3.3.4. Subdoména 3d: rozmnožování a péče o mlád'ata

Při tvorbě názvů zvířat i názvů vědeckých kategorií se může jako důležitý zdroj pojmenování uplatnit také subdoména 3d „rozmnožování a péče o mlád'ata“. K tomu, jak se dospělí příslušníci kategorie chovají ke svým vlastním mlád'atům, se váže etymologie názvu vědecké třídy SAVCŮ. Mlád'ata savců totiž sají mateřské mléko od samice svého druhu (srov. Rejzek, 2001, s. 563). Se způsobem rozmnožování souvisí i názvy kategorií VEJCORODÍ a ŽIVORODÍ (Haller, 1969, s. 177).⁸⁵

V přirozeném jazyce rovněž najdeme odkazy na tuto subdoménu, akcentovány jsou však jiné aspekty této skutečnosti. Některé frazémy vycházejí z pozorování rozmnožovacího aktu u zvířat a jejich sémantika obvykle souvisí se zvýšenou sexuální aktivitou člověka. Lidské chování je tak posouzeno z lidského hlediska jako nenormální, a tudíž dochází k přirovnání ke zvířeti. Podobně jako pojem *zvíře* jsou spojovány i názvy některých druhů zvířat s živočišností a pudovostí: *to je ale bejk/kanec/hřebec!* („sexuálně výkonný muž“), *ten starý kozel/kocour!* („záletník, o starším muži“), *to je ale čubka!* („povolná žena“),⁸⁶ *množit se jako králíci* („rozzrůstat se, mít mnoho potomků“). Podobné východisko mají také významy některých derivátů jako *kaňour* či *prasák*.⁸⁷

Péče o mlád'ata je ve frazeologii spojována zejména s názvy ptačích druhů. Ptáci se starají nejprve o vejce a posléze případně i o mlád'ata. Zástupcem dobrého rodiče je např. *slepice: sedět jako kvočna na vejcích* („nehybně“), *starat se o někoho jako kvočna o kuřata* („dobře, mateřsky“). U *kukačky*, která klade svá vejce do cizích hnízd, je tomu přesně naopak: *nasadit někomu/někam kukaččí vejce* pro „něco cizorodého, co se posléze začne uplatňovat na úkor všeho domácího“. Vztah k mlád'atům odráží také frazémy *mít někoho rád jako valach hřibě* („nemít rád“) a *tahat/přenášet něco (sem a tam) jako kočka kořata* („opakovaně přenášet z místa na místo“).

⁸⁴ *Kobylky egyptské*: „jedna z deseti egyptských ran, které Hospodin seslal na faraona (bible, Starý zákon, 2. kniha Mojžíšova)“ (Mrhačová, 1999, s. 68).

⁸⁵ Také druhový název: ještěrka *živorodá*.

⁸⁶ Mrhačová uvádí frazém *Když čubka nechce, pes neskočí* „o svedené dívce, která se svedení zřejmě moc nebránila“ (1999, s. 49).

⁸⁷ *Kaňour*: neobyčejně potentní muž, chlípík; *Prasák*: nestoudný, nemravný člověk (dle SSJČ).

4.3.3.5. Subdoména 3e: chování typické pro daný druh

Do jazyka se promítají také činnosti, které jsou typické pouze pro konkrétní druh zvířete či pro určitou skupinu zvířat. Jako příklady uvedu opět některá frazeologická přirovnání. Frazém *strkat hlavu do písku jako pštros* lze použít o zbabělém člověku, který zavírá oči před problémy, pokud se navíc vymlouvá a něčemu se neustále vyhýbá, pak *se kroutí jako had/žížala/červ/úhoř*. *Hromadit zásoby jako křeček* platí o přehnaně spořivém člověku. Ten, kdo je nafoukaný a chová se vůči ostatním povýšeně, *se nafukuje se jako žába/ropucha*.

4.3.4. Doména 4: souvislost s člověkem

Poslední doménou, kterou Wierzbicka popisuje, je vztah člověka ke zvířeti. Vraťme se naposledy k definici *lva* podle Wierzbické:

„lidé se jich bojí,
lidé je ovšem také obdivují,
protože o nich přemýšlejí jako o zvířatech, která jsou silnější než ostatní zvířata,
nikoho se nebojí, ale každý se bojí jich;
z pohledu člověka se rovněž zdá, že vypadají a chovají se tak, jakoby o tom věděli.“⁸⁸

Lvi jsou pro člověka ve volné přírodě nebezpeční, mohou jej zranit, či dokonce zabít. Vzbuzují proto v člověku přirozený respekt a někdy i strach. Zvláště nebezpeční jsou, pokud se rozzuří (*zůřit jako lev*). Na druhou stranu jsou se lvem v jazyce spojeny i pozitivní konotace. Lvi jsou silní a dokážou se ubránit (*být silný jako lev*). V češtině jsou jim připisovány některé lidské vlastnosti, zejména odvaha a udatnost. To dokládají i frazémy *bojovat / bít se / bránit se jako lev*, tedy statečně a zuřivě, a také *mít lví srdce*, tedy být statečný, udatný.⁸⁹ Symbolika *lva* potvrzuje tato zjištění: „díky své odvaze útočit je [lev] atributem udatnosti; jako král všech zvířat je srovnáván s panovníkem, je symbolem imperiální moci a erbovním zvířetem“ (Lurker, 2005, s. 260).

Důležitým měřítkem pro přisuzování hodnoty zvířatům se znovu stává lidská perspektiva. Z hlediska vztahu ke člověku rozlišují čtyři základní kategorie zvířat:

⁸⁸ V originále: „[...] people are afraid of them/ people also admire them/ because they think of them as animals that are stronger than others/ and that are not afraid of anybody, and that everybody is afraid of/ and because they think that they look and behave as if they knew that“ (Wierzbicka, 1985, s. 246).

⁸⁹ Odvaha je lvům připisována i v polštině: *odważny / mužny jako lev / chłop jako lev*, v originále: *odważny/mężny j. lew / chłop j. lew* (Wysoczański, 2005, s. 137).

1) zvířata člověku NEBEZPEČNÁ: žralok (sekundární význam: „dravý, bezohledný člověk“, SSČ), býk (*řádit jako rozrušený býk*, „běsnit“), tygr, lev (*řádit jako tygr, zuřit jako tygr/lev*), vlk (*vlčí zákony/jednání/morálka*, „bezohledné“; srov. také *člověk člověku vlkem*);

2) zvířata, která člověku ŠKODÍ nebo jej OBTĚŽUJÍ: různé druhy hmyzu (*být obtížný hmyz; mít někoho rád jako veš v kožichu*, „vůbec ne“; *být jako pijavice*, „drzý, neodbytný člověk“);

3) zvířata UŽITEČNÁ pro člověka, a tedy HODNOTNÁ: včela *medonosná*; hodnotným zvířetem je také kupříkladu kuň, např. *Koně, ženu, a flintu nikdy nepůjčuj* ve významu „vůči cizím lidem se chovej obezřetně“ (viz Kovařík, 2013, s. 45);

4) zvířata pro člověka NEHODNOTNÁ: bezvýznamnost a bezcennost vystupuje např. z jazykového obrazu psa, pes bývá hodnocen jako nejnižší člen společnosti (Prokšová, 2011, s. 68). Nízkou hodnotu psa dokládají frazémy jako *jednat/zacházet s někým jako se psem / hůř než se psem* („hrubě, špatně“), *vynadat někomu jako psovi / seřvat někoho jako psa, zastřelit někoho jako psa, zmlátit/zbít někoho jako psa* aj.

Vztah ke člověku dokládají rovněž některé vlastnosti, které člověk zvířeti připisuje. Ustálené charakteristiky a frazeologická přirovnání vznikaly často na základě symboliky zvířat, na základě mýtů, legend a pověr. *Lišce* je takto připisována chytrost, mazanost: *to je ale lišák / liška (podšitá) a být chytrý jako liška*. Lurker uvádí, že lstivost byla lišce připisována již v sumerské tradici, rovněž v bibli je liška popisována jako úskočná a zlomyslná. Je to zvíře, které funguje „v mýtu a bajce jako symbol mazanosti“ (Lurker, 2005, s. 265).⁹⁰

⁹⁰ Pojmový model kategorie ZVÍŘE viz Příloha 1.

5. Kráva a pes – dvě typická zvířata

V následující kapitole se blíže podívám na dva konkrétní zástupce kategorie ZVÍŘE. Pro jazykovou analýzu jsem vybrala *krávu* a *psa*, neboť z dotazníkového šetření vyplynulo, že právě tato dvě zvířata jsou vnímána mluvčími češtiny jako prototypická (viz kap. 6). Také četnost těchto výrazů ve frazeologii potvrzuje, že jsem vybrala zástupce ze samotného centra kategorie ZVÍŘE. Mrhačová (1999, s. 10) uvádí, že vůbec nejfrekventovanějším zooapelativem, které funguje jako báze frazeologických jednotek, je *pes* (75 frazémů). *Kráva* je v jejím žebříčku až na šestém místě (24 frazémů), nicméně stále patří mezi živočichy, kteří mají ve frazeologii hojné zastoupení.

Z hlediska přirozené kategorizace se názvy kategorií KRÁVA a PES vztahují k celému živočišnému druhu, tedy nejen k samicím či samcům z dané kategorie.⁹¹ Pojmový model těchto kategorií by měl proto vycházet i z rodových protějšků obou výrazů. Ke kategorii KRÁVA se u Mrhačové váže dohromady 67 frazémů, jejichž bazovými slovy jsou zooapelativa *kráva*, *býk*, *vůl* a *tele*, u kategorie PES je to 84 frazeologických jednotek, které jsou založeny na výrazech *pes*, *fena* a *štěně*.⁹² Výrazným rozdílem je skutečnost, že u kategorie PES je i mnoho laiků schopno rozlišit a vyjmenovat jednotlivá plemena. Podle Mrhačové (1999, s. 6) se v české frazeologii vyskytuje celkem 7 názvů psích plemen, které mohou sloužit jako báze frazeologických jednotek: *buldok*, *doga*, *chrt*, *ohař*, *pinč*, *puhl*, *ratlík* (dohromady 15 frazémů).⁹³ Frazémy se tvoří i od stylistických variant *čubka* a *čokl* (4 frazémy).

Stejně jako u kategorie ZVÍŘE vycházím i zde z předpokladu, že slova ze stejného sémantického okruhu vytvářejí společný definiční model dané kategorie. Některé aspekty však mohou platit pouze pro konkrétní výraz. Takovým případem je třeba rys nedospělosti u *telete* (např. *telecí léta* pro dobu dospívání), který však bývá spojován také s hloupostí, což je

⁹¹ Přirozený rod se může uplatnit pouze u živých entit. U domácích a hospodářských zvířat často vznikají dvojice i trojice pojmenování, která vycházejí z odlišností v rodu: *husa* – *houser* – *house*, *kohout* – *slepice* – *kuře* a rovněž *kráva* – *býk* (*vůl*) – *tele* a *pes* – *fena* – *štěně*. Jeden člen této dvojice, resp. trojice, často získává souborný význam pro celý druh, v tomto případě je to *kráva* a *pes*. Je zde však jedna důležitá odlišnost: u hospodářských zvířat (jakožto i u *krávy*) jsou patrné výrazné pohlavní rozdíly, počet samic navíc v chovu značně převyšuje počet samců (samice dávají člověku mléko), u *psa* tyto rozdíly obvykle nejsou zřejmé na první pohled a z hospodářského hlediska není pohlaví psa nijak významné (Prokšová, 2011, s. 29; viz také ESČ, s. 377).

⁹² Trojice *kráva* – *býk* – *tele* a *pes* – *fena* – *štěně* mají navíc společný jeden zajímavý rys. Obě lze použít v obecnějším významu „samice – samec – mláďe“ přezvýkavých sudokopytníků, resp. psovitých šelem vůbec („*býk antilopy*“, „*liščí pes*“, SSJČ). Lze tedy říci, že se jedná o nejtýpичtější zástupce těchto dílčích kategorií. I tato skutečnost přispívá k přesvědčení, že se v obou případech jedná o centrální případy kategorie ZVÍŘE.

⁹³ Z daleka největší počet druhových názvů, které slouží jako báze frazeologických jednotek, lze najít u kategorie PTÁK (celkem 48), např. *mít vlasy jako havran*, *chodit jako čáp*, *zmrzlý jako drozd* aj. (Mrhačová, 1999, s. 6, srov. také Šťastná, 2012).

vlastnost připisovaná i *krávě* a *volu*. *Býku* je naproti tomu přisuzována zuřivost (*být rozzuřený jako býk*), která v jazykovém obrazu *krávy*, *vola* i *telete* chybí.

Cílem této kapitoly není podrobná deskripce jazykového obrazu krávy a psa v češtině.⁹⁴ Mým záměrem je ukázat na konkrétním jazykovém materiálu, jaký podíl mají jednotlivé domény a subdomény kategorie ZVÍŘE na vytváření pojmového modelu konkrétních druhů zvířat v češtině. Také v této části budu vycházet zejména z pojmových modelů zvířat, jak je popsala Wierzbicka (1985).

5.1. Kráva – užitečné, ale hloupé zvíře

Symbolika⁹⁵ **krávy** a **býka** do velké míry vychází z jejich **plodnosti**. **Kráva** bývá spojována s **mateřstvím**. Již staroegyptská bohyně Hathor, jež bývala zobrazována buď přímo jako kráva, nebo jako žena s kravskými rohy, byla považována za ochránkyni žen a mateřství. „Opatrovala mrtvé a svým mlékem krmila faraona Amenhotepa II. Díky své laskavosti získala úlohu stvořitelky světa, která každý večer pojímá slunce do své hrudi“ (Saunders, 1995, s. 91). **Rohy** připomínající srpek měsíce jsou asociací vlastní mnoha kulturám. Kráva je nebeským symbolem bohyně-matky a zároveň symbolem naděje v další život. Funkci mateřského božstva měla kráva u starých Řeků i u Keltů. Hinduisté považují krávu za **posvátné zvíře**, na něž nikdo nesmí vztáhnout ruku, a tak se mnoho těchto zvířat volně pohybuje v ulicích indických měst (v češtině existuje frazém *být posvátná kráva*, tj. „něco nedotknutelného“). Rané křesťanství označovalo krávu za symbol **země, zemědělství a výživy** (Lurker, 2005, s. 236).

Býk je pro svou plodnost nositelem životní síly, symbolem **plodnosti a mužnosti**. Starověcí Chetitě kupříkladu spojovali býka s životadárným sluncem. Velká část symboliky býka vychází z jeho **síly a zuřivosti**. **Býčí řev** byl v některých kulturách spojován s deštěm či hromem. Egypťané srovnávali burácení vody při nilských záplavách s rozzuřeným býkem. Na rozdíl od krav, které se takřka nikdy nestávaly **obětními zvířaty**, se býk obětoval poměrně často. Podle perské báje veškerý svět povstal ze zabitého býka, perský bůh Mithra „je obvykle zobrazován, jak zabíjí velkého býka a tak zvětčuje vítězství člověka nad zvířecí stránkou své povahy“ (Saunders, 1995, s. 91). Ozvěny této víry dodnes přežívají v **býčích zápasech**, které vycházejí ze starohispánského býčího kultu.

„V Babylonii byl bílý býk posvátným zvířetem boha Marduka, jehož jméno bylo vykládáno jako ‚tele slunečního boha‘“ (Lurker, 2005, s. 71). Tato představa boha vedla ke

⁹⁴ K tématu jazykového obrazu psa v češtině ostatně byla napsána samostatná diplomová práce (Prokšová, 2011).

⁹⁵ Pro symbolické významy obecně platí, že ne všechny se uplatňují i v českém obrazu světa. Většinou jsem se však snažila zdůrazňovat právě ty, které se odráží i v našem kulturním prostředí.

zhotovení zlaté sochy **telete** ve Starém zákoně. **Zlaté tele** je symbolem **mamonářství, zahálky a prostopášnosti**. K zlatému teleti jsou vztaženy i některé české frazémy: *klanět se (někomu jako) zlatému teleti, tancovat kolem (někoho/něčeho jako kolem) zlatého telete* („nekriticky někoho nebo něco uctívat“), *skákat kolem někoho jako kolem zlatého telete* („obskakovat někoho, sloužit mu“), *ani za zlaté tele* („za žádnou cenu“).

Vůl je jako kastrovaný samec tura domácího **v protikladu k divokému býkovi**. Je symbolem **trpělivosti, obětavosti a poddajnosti** (Lurker, 2005, s. 568). Volů se užívalo **k práci na poli**, zvláště při orbě, k přenosu těžkých břemen a k dopravě vozů (Novotný, 1956, s. 1229).

5.1.1. Doména 1: místo, kde kráva žije

Krávy žijí **v blízkosti člověka**, ovšem na méně rušných místech, kde může být většina země využita k pěstování rostlin, jimiž se krávy živí (Wierzbicka, 1985, s. 247). Život v blízkosti člověka dokládá již druhové jméno: tur *domáci*. K ustájení krav slouží prostory vytvořené člověkem, v domácím chovu je to **chlév** („vést krávu do chléva“, SSJČ),⁹⁶ k hromadnému chovu slouží **kravín** (případně i *kravírna, kravárna*, SSJČ). Den krávy obvykle tráví **na pastvě**, k níž se vztahuje frazém *my jsme spolu krávy nepásli* ve významu „nejsme si rovni a nikdy jsme nebyli žádnými kamarády“. Blízkost k člověku naznačuje rovněž množství frazémů vycházejících z užitečnosti krávy pro člověka (viz níže).

5.1.2. Doména 2: fyzické vlastnosti

Pro definiční model krávy je významná zejména subdoména 2a „velikost“. Krávy jsou **velká zvířata**, která jsou svými rozměry **větší než člověk**. Když stojí na všech čtyřech nohách, nebývají o moc nižší než vzpřímený člověk vedle nich. Mají široké, rozměrné tělo (Wierzbicka, 1985, s. 247).

Z velikosti zvířete vychází pravděpodobně etymologie výrazu *vůl*, ten bývá dokonce spojován s adjektivem *velký*. Rejzek (2001, s. 724) uvádí, že motivací tohoto pojmenování mohla být skutečně velikost a tloušťka daného zvířete, zároveň však upozorňuje na to, že praslovanské **volb* nemá zcela přesvědčivý výklad.

⁹⁶ SČFI 1 uvádí frazeologická přirovnání *je to tu jako v chlívě* ve významu „je to nepořádek“ a *přijít/lézt někam jako do chlíva*, tedy „přijít někam neupravený, nevhodně oblečený, nezdvořile, bez pozdravu atp.“ Chlív je místo, které je špinavé, neuklizené, bez jakéhokoliv řádu; srov. *je to tu jako ve zvěřinci* (viz 3.1.6.).

Velké rozměry jsou také výrazně akcentovány ve frazeologii, o rozměrných předmětech (obvykle vzhledem k určitému prostředí) je možné říci, že jsou *velké jako kráva/tele*.⁹⁷ Velikost je zdůrazňována zejména u *vola: má hlad, že by (na posezení) snědl vola* („má velký hlad“), *dělat z komára vola* („zveličovat něco“), *to je jako pro vola malina / jako když dá krávi jahodu/malinu* („to je příliš málo“), *to je dávka jako pro vola / to by porazilo vola* („velká, silná dávka, zpravidla léků“). Z rozměrnosti tělesných proporcí, a tedy velkého množství krve v těle, vychází i přirovnání *bylo tam krve, jako když zapáchne vola* („hodně krve“). Spojení *býčí šíje* označuje mohutný, objemný krk.

S velikostí těla je spojována i **síla** těchto zvířat, zejména samců. Slovesa *bejčit, zabejčit* jsou spojována s významem „vyvinout velkou fyzickou námahu“ (srov. Rejzek, 2001, s. 100). K síle odkazují rovněž frazémy *být silný / mít sílu jako býk* („velmi silný“) a *ani párem volů mě tam nedostaneš / s ním nehneš*, což platí pro tvrdohlavého, umíněného člověka.⁹⁸

Další otázkou, již se Wierzbicka zabývá, je **vzhled** typické krávy (subdoména 2b). Krávy mají velký, široký krk (*býčí šíje*) a hranatou hlavu (Wierzbicka, 1985, s. 247). Z hlavy jim vyrůstají **dva rohy**. Podle Rejzka (2001, s. 310) vychází praslovanské **korva* z indoevropského **k'er-* čili „roh, výběžek na těle“, a původní význam tak byl „rohaté zvíře“. Ve frazeologii jsou pak rohy exponovány u *býka: chytit/popadnout býka za rohy* („chopit se příležitosti, vyřešit problém“). Podle Wierzbické mají krávy **velké klidné oči** (*dělat na někoho telecí oči*, „dívat se prosebně, oddaně“),⁹⁹ které však hledí, jakoby za nimi nic nebylo a tato zvířata nic necítily, ani na nic nemyslela, což předjímá téma připisování hlouposti krávi. Krávy – samice – mají na rozdíl od samců **vemeno**, jehož prostřednictvím krmí svá mláďata a především dávají mléko člověku; mléko se získává *dojením* (srov. *dojná kráva, dojnice*, SŠJČ).¹⁰⁰

Významným rysem je také **barva krávy**. Haller (1969, s. 204) uvádí celou řadu pojmenování krav podle zbarvení srsti: *bělka, smolka* (černá, připomíná smůlu), *sivka, červinka, stračka* aj. Přísloví *I černá kráva bílé mléko dává* odkazuje na to, že člověk by neměl druhého posuzovat podle zevnějšku. Frazém *Potmě je každá kráva černá* znamená, že ve tmě se stírají veškeré rozdíly.

⁹⁷ SČFI 1: „Dej mi s takovým autem pokoj! Je to *jako kráva*, ani by se mi to nevešlo do garáže a venku s tím taky nikde nezaparkuju“ (s. 176).

⁹⁸ Velikost a síla je v jazyce akcentována rovněž u *koně*: „kůň je velký, má a potřebuje velké věci“ (Kovařík, 2013, s. 35), např. *mít zadek jako (pivovarský) kůň/kobyla*, tj. „mít velký zadek“. *Být silný / mít sílu jako kůň* znamená, že má dotyčný člověk velkou sílu – „kůň je silný“ (srov. tamtéž, s. 36).

⁹⁹ V ČNK lze najít i spojení *kravské oči*, které jsou velké a krásné, ale smutné: „Měla velké *kravské oči* a bylo to neohrabané dítě s příjemným hlasem“ (SYN).

¹⁰⁰ V ČNK jsou doklady pro užití slova *vemeno* jako nadávky: „Ty blbče, ty *vemeno*, to snad není možný!“ (SYN). Význam by se dal vyložit jako „ty hlupáku!“.

Z dalších fyzických vlastností je ve frazeologii často zdůrazňováno **vysoké stáří** krávy: *maso jako ze stoleté krávy* („tuhé“), *brečet jako stará kráva* („hlasitě, neupřímně“), *Ten starý (dobrý) vůl!*, *Já starý vůl!*, *Starého vola nepředěláš / Starého vola nenaučíš tahat* (srov. *Starého psa novým kouskům nenaučíš*).¹⁰¹

5.1.3. Doména 3: chování krávy

Doména „chování“ se skládá z pěti subdomén: (3a) „pohyb“, (3b) „zvuky“, (3c) „získávání potravy“, (3d) „rozmnožování a mláďata“, (3e) „druhově typické chování“. Tyto subdomény se promítají do jazyka.

Kráva je **suchozemské zvíře**, které má **čtyři nohy** a pro svou mohutnost se nejčastěji pohybuje **pomalejší nemotornou chůzí** (viz Wierzbicka, 1985, s. 248), což v češtině dokládá frazém *Kráva zajíce nedohoní*, tedy že nelze očekávat nemožné od člověka, který nemá k dané věci předpoklady (srov. také *Slepice orla nevysedí* a *Sova nevysedí sokola*). Krávy často jen **leží na zemi a odpočívají**, krávě tak bývá v češtině připisována i lenost: *být líný/rozvalený / ležet / válet se jako kráva*.

Tato zvířata vydávají druhově typický zvuk – **bučení**. „Vydávají charakteristický zvuk, který je dlouhý, hlasitý a monotónní [...], zní, jakoby [krávy] chtěly něco říct, ale nikdo neví co“ (Wierzbicka, 1985, s. 248). Se subdoménou 3b „zvuky“ nejspíše souvisí také etymologie výrazu *býk*, jenž bývá spojován s praslovanským slovesem **bukati* ve významu „bučet“ (Rejzek, 2001, s. 100). Původně se tak podle Rejzka jednalo o „bučící zvíře“. SSJČ uvádí u slovesa *bučet* kromě primárního významu, tedy „vydávání zvuku *bú* u skotu“, také význam „plakat, brečet“.¹⁰² K tomu se vztahuje i frazém *brečet jako (stará) kráva* („hlasitě“). Hlasitost bučení dokládá i přirovnání *řvát jako kráva* („hlasitě křičet“). S bučením souvisí rovněž frazém *Kráva, která bučí, dává nejmíň mléka* o člověku, který příliš mluví a málo činí.

Jako **býložravci** se krávy **živí zejména trávou či senem**: *Dal pánbůh kravičku, dá také travičku* („nějak bylo, nějak bude“), *My jsme spolu krávy nepásli!* Potravu žvýkají dlouho a pomalu (*přežvýkavec* potravu přežvykuje, SSČ), s **přežvýkáváním potravy** souvisí frazeologické přirovnání *je to jako když to krávě z huby / ze zadku / z prdele vytáhne*

¹⁰¹ Význam těchto frazémů pravděpodobně také souvisí se zvláštní sémantikou adjektiva *starý*. *Starý* označuje mimo jiné i skutečnosti, které jsou „dobře známé, osvědčené“. Jestliže o někom řekneme, že je to *starý praktik* či *starý odborník*, myslíme tím, že je dotyčná osoba zkušená, známá svými schopnostmi a znalostmi. V těchto spojeních nese slovo *starý* spíše pozitivní konotace. Ve frazémeh jako *Ten starý vůl!* či *Ten starý kozel!* adjektivum *starý* zmírňuje negativní hodnocení dotyčného.

¹⁰² *Bučet/zabučet* se může v textu vyskytnout i v souvislosti s člověkem. Jako příklad uvedu dvě věty z ČNK: „Když diváci nejsou spokojení, tak si *zabučí* a jdou domů“ a „Dneska přijdu na Kladně do posilovny, vejde šest kluků okolo sedmnácti a ani *nezabučí*“ (SYN). V první větě je bučení podobně jako u krávy spojováno s táhlým, temným zvukem, který připomíná citoslovce *bú* a který v tomto případě vyjadřuje nespokojenost diváků. Ve druhém příkladě se vyskytuje sloveso *zabučet* ve významu „pozdravit“.

(„zmačkané, zvl. oblečení“). Sliny, které jsou spojeny se žvýkáním potravy, jsou exponovány ve frazému *má vlasy/hlavu jako když ho olízla kráva* („hladké, příp. i navlhčené“).

Další zdrojovou oblastí např. při tvorbě derivátů a frazémů je „rozmnožování a péče o mláďata“. **Samci** (*býku*) je v jazyce připisována **sexuální náruživost** (*To je ale bejk!*). **Samice** (*kráva*) je zobrazována zejména jako **matka telat**. Mladé krávy, které se ještě *neotelily*,¹⁰³ se nazývají *jalovice* či *jalové krávy*. Frazém *ten by vymámil z jalové krávy tele* („je výřečný, neodbytný“) vychází ze skutečnosti, že jalová kráva nemůže porodit tele. Etymologie slova *tele* vychází patrně z indoevropského základu **tel-*, **tlē* „zvedat, nést“, původně tedy nejspíše „to, co je nošeno“ (Rejzek, 2001, s. 654). **Tele je mládětem**, a je proto **méně zkušené** než dospělý jedinec: *kráva už zapomněla, že byla teletem* znamená, že dotyčný zapomněl, jaké to je být dítětem nebo mladým člověkem

5.1.4. Doména 4: souvislost s člověkem

Lidé se o krávy starají zejména proto, že z nich mají **užitek**. Samice se chovají pro **maso** (*maso jako ze stoleté krávy*) a **mléko**, které se získává **dojením** (*být dojná kráva / udělat si z někoho dojnou krávu*). Pro jejich fyzickou sílu se krávy chovají jako **tažná zvířata**, která mohou člověku pomoci v hospodářství (zejména *vůl*): *být zapřažený jako vůl* („mít mnoho práce“), *dřít se jako vůl*. *Vůl* je silný, mohutný a hodně vydrží, pracuje pro člověka, a to velmi těžce (podobně jako *kůň*, srov. Kovařík, 2013, s. 38). Po fyzické námaze může být zpocený, vyčerpaný: *potit se / být zpocený jako vůl* (i *jako kráva*) ve významu „být silně zpocený“, *být zedřený jako vůl* („vysílený“), *Stokrát nic umořilo vola* („velké množství úkolů člověka vyčerpá“).

Protože je kráva pro člověka velice užitečná, je také **cenným majetkem**, je **hodnotná**, a to hodnotnější než jiná domácí zvířata. V češtině existuje frazém *hospodařit z krávy na kozu*, tedy špatně, stále hůř. Přísloví *Lepší doma krajíc chleba než v cizině kráva celá* rovněž vychází z hodnoty krávy, a znamená, že skromný život v domovině je lepší než zámožný život v cizí zemi.¹⁰⁴

Navzdory užitečnosti a hodnotnosti krav pro člověka, jsou jim v jazyce připisovány zejména **negativní vlastnosti**. Z vlastností, které člověk kravám přisuzuje, se ukazuje jako nejvýraznější **hloupost**. Ta bývá připisována *krávě*, *volu* i *teleti*. V přeneseném smyslu lze tyto výrazy použít o hloupých, příp. neohrabaných osobách (SSJČ). S hloupostí jsou rovněž spojeny významy některých derivátů: *kravský* („*kravský nápad*“, tj. hloupý nápad, SSJČ),

¹⁰³ *Otelit se*: vrhnout tele (SSČ). V textech někdy i o těhotné ženě: „Tam vesele se *otelím* a můj syn bude Gustav“ (SYN).

¹⁰⁴ Srov. Kovařík (2013, s. 45): „*Kůň* je služebník“ a „*Kůň* představuje hodnotu“.

kravina („*dělat kraviny*“, tj. hlouposti, SSJČ), *volovina* („*říkat voloviny*“, tj. mluvit nesmysly, SSJČ).¹⁰⁵ Hloupost je těmto zvířatům připisována i ve frazeologii, jsou to např. ustálené charakteristiky, které fungují zejména jako **nadávky**: *To je ale kráva (pitomá)!*, *Ta kráva jedna (blbá)!*, *To je ale (pěkný/korunovaný) vůl!*, *Vůl jeden (blbý)!*, *To je ale tele (Machovo)!*, *Tele jedno (hloupé)!*, *To je ale telecí hlava!*, *Ty telecí hlavo!*; přirovnání: *být hloupý jako tele*, *hledět/koukat na někoho/něco jako tele na nová vrata* („hloupě“), *stát jako to tele* („tupě, apaticky“); a další frazémy: *kravský nápad* („hloupý“), *být/mít telecí mozeček* („být hloupý“), *dělat z někoho vola / mít někoho za vola* („stavět někoho do pozice hlupáka“), *Vůl zůstane volem, pařez pařezem* („hloupého člověka nezměníš“) a *Čím větší vůl, tím větší štěstí* („hloupí lidé mívají štěstí“).

Hloupost do velké míry vychází z **podřízenosti** těchto zvířat vůči člověku. Zvířata jsou pasivní, nechají sebou manipulovat: *vést někoho jako tele/telátko na porážku* („vést někam někoho, kdo je zcela pasivní“), *stát někde / čekat jako ten vůl* („trpělivě, marně“), jsou člověkem využívána: *dělat se s něčím jako vůl*, *dělat někomu vola* („nechat se zneužívat“). **Volu** je tak v jazyce připisována zejména **trpělivost a obětavost**. **Býku** je oproti tomu přisuzována **zuřivost**: *být rozzuřený jako býk*, *řádit jako rozzuřený býk*.

5.1.5. Shrnutí

KRÁVY se řadí mezi ZVÍŘATA. Samice se nazývá *kráva*, samec je *býk*, kastrovaný samec *vůl* a mládě je *tele*. Žijí v blízkosti člověka, buď se pasou na louce (*my jsme spolu krávy nepásli*), nebo jsou zavřené v *chlévě* či v *kravíně*. KRÁVY jsou obvykle větší než lidé, jsou velké (*velký jako kráva/tele*) a silné (*být silný jako býk*). Mohou být různě barevné (*červinka*, *stračka*), na hlavě mají dva rohy (*chytit/popadnout býka za rohy*) a dále mají velké krásné oči (*dělat na někoho telecí oči*). Samice mají vemeno, jehož prostřednictvím krmí svá mláďata a po odstavení *telete* získává kravské mléko člověk (*být dojná kráva*). KRÁVY se nejčastěji pohybují pomalou nemotornou chůzí (*Kráva zajíce nedohoní*), často také jen leží na zemi a odpočívají (*být líný/rozvalený / ležet / válet se jako kráva*). Zvukové projevy KRAV nazýváme *bučení* (*Kráva, která bučí, dává nejmiň mléka*). Živí se rostlinnou stravou (*Dal pánbůh kravičku, dá také travičku*), zejména trávou či senem, a potravu pečlivě přežvykují (*je to jako když to krávé z huby vytáhne*). Pro člověka jsou KRÁVY velmi užitečné, chovají se pro maso (*maso jako ze stoleté krávy*) a mléko (*I černá kráva bílé mléko dává*), dále jako

¹⁰⁵ V ČNK je doloženo sloveso *kravit* „dělat hlouposti“: „Doby, kdy vydavatel pustil chlup, abychom mohli okupovat studio dlouhé týdny, *kravit* tam a jen tak po straně zaznamenávat výstupy téhle zábavy, jsou nenávratně pryč“ (SYN); dále slovo *bejkárna* „hloupost“: „To je ale totální *bejkárna*, takový hamburger ze Shakespeara“ (SYN).

tažná zvířata, např. při práci na poli (*být zapřažený jako vůl*). Pro svou užitečnost jsou velmi hodnotné, jsou cenným majetkem (*hospodařit z krávy na kozu*).

V jazyce jsou KRAVÁM připisovány některé lidské vlastnosti. Je to zejména hloupost a s ní související omezenost a naivnost (*To je ale vůl!, kravský nápad*), která do velké míry vychází z podřízenosti vůči člověku, pro něhož KRÁVY pracují (*dělat se s něčím jako vůl*). Samec se svým vzhledem a chováním výrazně liší od samice a má některé specifické vlastnosti. *Býk* je spojován s plodností a mužností (*To je ale bejk!*), je mu rovněž připisována zuřivost (*být rozzuřený jako býk*). Kastrovaný *vůl* je naopak klidný, trpělivý a obětavý (*stát někde / čekat jako ten vůl*). Popisované rysy *býka* a *vola* jsou v souladu s obecnou symbolikou těchto zvířat.¹⁰⁶

5.2. Pes – zavrhaný přítel člověka

V mnoha kulturách je pes spojován se **smrtí a posmrtným životem**. Již ve starověku byl pes pokládán „za ideálního průvodce a společníka nejenom v životě, ale i ve světě duchů – snad proto, že díky svým vynikajícím smyslům cítí a slyší věci, které jsou za hranicemi lidského vnímání“ (Saunders, 1995, s. 74). Psi bývají považováni za bytosti na rozhraní mezi životem a smrtí, bývá jim připisována schopnost vidět duchy a vytím ohlašovat smrt. **Vytí psa** bylo pokládáno za **špatné znamení** už ve starém Římě, tato víra však přetrvala i ve středoevropské lidové víře (Lurker, 2005, s. 374). Na antických i středověkých náhrobních plastikách se psi objevovali jako symbol věrnosti, protože jejich **láska a oddanost k člověku** přetrvávala až za hrob (Saunders, 1995, s. 74). V některých kulturách pak býval pes pohřbíván se svým pánem, aby jej mohl doprovázet i v posmrtném životě (např. u Mayů). Pes jako strážce brány do posmrtného světa se objevuje v antické či severské mytologii. Starořecký Kerberos je představitelem mytologického zlého psa, který slouží bohům podsvětí.

V židovské a islámské tradici je pes popisován jako **nečistá bytost**. U církevních otců byl pes olizující rány naopak **symbolem kazatelů**, kteří svým slovem uzdravovali duše hříšníků.

5.2.1. Doména 1: místo, kde pes žije

Psi žijí **poblíž člověka**, buď přímo **v lidských obydlích** (*venku je počasí, že by ani psa nevyhnal*, „je ošklivo“), **nebo alespoň v jejich blízkosti**. Lidé se o ně starají (Wierzbicka, 1985, s. 169). Jestliže psi nežijí přímo v domě, obývají **dvůr či zahradu u domu** (*Každý pes na svém dvoře nejsilněji štěká*, „doma je každý hrdina“), kde mají obvykle přistaven

¹⁰⁶ Pojmový model kategorie KRÁVA viz Příloha 2.

člověkem zhotovený úkryt – **boudu**.¹⁰⁷ *Bouda* se objevuje i v některých frazémeh: *být uvázaný jako pes u boudy* („nemoci se hnout z místa v důsledku mnoha povinností“) či *je tam zima jako v psí boudě*; ve stejném významu se rovněž vyskytuje *je tam zima jako v psírně/psinci* („je tam velká zima“). *Psinec* a *psírnu* vykládají slovníky jako „místo, kde se chovají psi, zprav. ohrada s boudami“ (SSJČ). U boudy může být pes přivázan k **řetězu**, který omezuje rozsah jeho pohybu, frazém *chovat se jako když pustí psa ze řetězu / jako pes puštěný ze řetězu* znamená, že se dotyčný chová až příliš nevázaně a bez zábran.

5.2.2. Doména 2: fyzické vlastnosti

Velikost i vzhled psů **se různí v závislosti na plemenu**. Někteří psi jsou tak velcí, že když se postaví na zadní, jsou skoro stejně tak vysokí jako člověk. Jiní jsou o něco menší, člověk je uchopí oběma rukama, může je držet na klíně i v náruči. Většina je však příliš velká na to, aby je člověk mohl uchopit jednou rukou, a snad žádný se mu nevejde pouze do jedné dlaně (srov. Wierzbicka, 1985, s. 169). Kvůli této rozrůzněnosti není v jazyce velikost psa příliš exponována. „Pes není prototypicky ani obrovský, ani malý, což stvrzuje i absence jakýchkoli zmínek o velikosti v české frazeologii“ (Prokšová, 2011, s. 50). Výjimkou by snad mohl být původ frazeologického přirovnání *třást se jako ratlík*, které vychází z toho, že „ratlík je malý, zakrslý pes, značně choulostivý na zimu“ (Čermák, 1983, s. 301).

Stejně tak ani vzhled psů není jednotný, což dokládá i frazém *každý pes jiná ves* o různorodých věcech, které se k sobě nehodí (podobně jako různá plemena psů). Z fyzických vlastností je ve frazeologii akcentována zejména **hubenost** psa, pokud je někdo *hubený jako pes* či *jako chrt*, je velmi hubený až vyzáblý. S hubeností psa souvisí i etymologie adjektiva *vychrtlý*, které bývá spojováno s názvem psiho plemene *chrt* (Rejzek, 2011, s. 725). Dalším dokladem o hubenosti psa v češtině je slovo *vyžle* (také frazém *být hubený jako vyžle*), které má podle SSJČ tři významy: „(dř.) plemeno menšího loveckého psa slídiče“, „pohádková bytost, zprav. malý hubený strašidelný pes“ a „velmi hubené dítě, řidč. hubený mladý dospělý člověk“. Kromě hubenosti bývá ve frazeologii psovi připisován i **špatný zdravotní stav**, zejm. stížení prašivinou (viz Prokšová, 2011, s. 50–51): *cítit se (někde) jako prašivý pes* („cítit se ponížený, opovrhovaný“), *vyhnat někoho jako prašivého psa, zajít/chcípnout jako prašivý pes u cesty* („osaměle, bez pomoci“); a také **stáří**: *starého psa novým kouskům nenaučíš, chtít učit starého psa štěkat*.

¹⁰⁷ Primární význam slova *bouda* je „menší jednoduché (dřevěné) stavení“, např. „hlídačská bouda“. Další významy jsou: „zhotovený úkryt pro psa“, „turistická chata“, „střecha dětského kočárku, auta aj.“ (SSČ).

Z částí psiho těla Wierzbicka (1985, s. 169) zdůrazňuje zejména **čumák a uši**, které psovi buď trčí na vršku hlavy, nebo volně spadají dolů. K čumáku se váže např. přirovnání *studený jako psí čumák*, které je možné užít o nesrdečném, odměřeném člověku, ale např. i o jídle, které má být teplé. **Vynikající čich** je připisován některým plemenům, např. *mít čich jako ohař*. Psí uši lze nalézt ve frazému *sluší mu to jako psovi uši* („nesluší“), Haller uvádí jako synonymum pro psa *ušatec*. Ve frazeologii jsou dále akcentovány **oči**, resp. jejich smutný pohled (*dělat na někoho psí oči*, „tvářit se oddaně, poslušně“), **ocas** (*mlít hubou jako pes ocasem*, „neustále a hloupě mluvit“) a **nohy** (*ani psí noha tu nezůstala*, „vůbec nikdo“). To, že má pes **čtyři nohy**, v jazyce dokládá synonymum *čtyřnohý kamarád* (Haller, 1969, s. 212). Mrhačová navíc uvádí frazém *lesknout se jako psí kulky* „o oblém předmětu vysokého lesku“ (1999, s. 112).

Tělo psa obvykle pokrývá **srst různé kvality a barvy**. Na základě této skutečnosti jsou utvořena některá synonyma pro psa: *chlupáč, huňáč, huňatec, chundeláč, chlupáček* aj. (Haller, 1969, s. 212). Haller (tamtéž, s. 212) uvádí jednak systém odborného třídění psů na *krátkosrsté, dlouhosrsté, hrubosrsté a hladkosrsté*, jednak celou řadu pojmenování psů podle barvy srsti, z nichž se dnes pro psy však používá jen málokteré, např. *bělouš, šedák, ryzák, strakoš*. Srst se dále objevuje ve frazémech: *přít se o psí chlup* („o bezvýznamnou hloupost“), *být kudrnatý/mít hlavu jako pudl*.

Z dalších fyzických vlastností je u psa akcentován i **zápach**: *smrdět jako psí kšírky* („velmi zapáchat“).

5.2.3. Doména 3: chování psa

Pes se pohybuje **na souši** po všech **čtyřech nohách, chodí a běhá** (*chodit/běhat za někým jako pes/pejsek/pinčl*, „někoho všude poslušně následovat“). Některá psí plemena se pohybují rychleji než ostatní: *být rychlý jako chrt/ohař*.

Tato zvířata vydávají dva charakteristické zvuky: **štěkání a vytí**. Obě slovesa lze přeneseně užít i o člověku, v takovém případě však nesou spíše negativní konotace. Člověk, jenž *štěká*, na druhého nepříjemně křičí, nadává mu („v rozčilení na sebe štěkali“, SSČ), jestliže člověk *vyje*, pak vydává pronikavé, zpravidla nařikavé zvuky („výt bolesti“, SSČ). Se štěkáním jsou spjata mnohá synonyma pro psa: *štěkává bestie/potvora, štěkoun, štěkloun, štěkavec, štěkal, štěkáč, štěkálek, bafal, bafálek, hafal, hafáč, hafák, hafoň, hafan, hafálek*, pro fenu pak: *štěkna, štěkule* (ČSVS). Také o ženě, která je nepříjemná a neustále někomu hubuje, lze prohlásit, že je to *štěkna* nebo že *na někoho štěká jako fena* (i jako pes). Jestliže *něco nestojí ani za psí štěk*, je to bezvýznamné, podobnou motivaci má i frazém *ani pes po něm*

neštěkne o někom, kdo byl dříve vlivný, ale nyní už nikoho nezajímá. Substantivum *štěk* může označovat „štěknutí“, ale také „bezvýznamnou, krátkou roli“ např. v divadelní hře či ve filmu (SSJČ). Je to tudíž něco bezvýznamného, čeho si člověk sotva všimne. *Pes, který štěká, nekouše* lze užít o člověku, který sice hodně mluví a vyhrožuje, ale k činům většinou nepřejde. *Vytí* najdeme v přirovnání *výt jako pes (na měsíc)* o někom, kdo falešně zpívá.

Psi se řadí mezi ŠELMY a **živí se mimo jiné masem**, což dokládá frazém *Chválené maso psi žerou* („chvála neznamená kvalitu“). Pro psy není přirozené přijímat rostlinnou potravu: *dělat něco jako když se pes pase* („neobratně“), *jde mu to jako psovi pastva* („špatně“). Ve shánění potravy jsou však většinou závislí na člověku, **člověk psa totiž krmí: ani pes by od něho kůrku nevzal** („všichni dotyčným opovrhují“). S obrazem psa je jako typická potrava spojena **kost**: *házet někomu něco jako psovi kost* („podávat něco někomu nedůstojným způsobem“), *tahat se o něco jako psi o kost, rvát se o něco jako o psí kost* („dohadovat se“). Pes také často trpí **hladem**: *mít hlad / být hladový jako pes/čokl*, ač mu je v češtině připisována i **mlsnost**: *chodit kolem něčeho jako mlsný pes* („mít na něco chuť, toužit po něčem“).

Také u psů je ve frazeologii akcentována **zvýšená sexuální aktivita**. Tyto frazémy jsou spojeny zejména s výrazem **čubka**: *Čubka jedna zatracená!, To je ale čubka!* („o ženě lehkých mravů“), *Když čubka nechce, pes neskočí*. S touto sémantikou souvisí i nadávka *čubčí syn*, která bývá mířena zejména na muže ve snaze je co nejvíce ponižít.¹⁰⁸

S mláděcím, tedy *štěněcím* věkem jsou pak spojovány některé specifické rysy jako hravost (*být hravý jako štěně*) a přítulnost (*být přítulný jako štěně*). **Štěně je mladý, nedospělý pes**, který ještě nemá žádné zkušenosti a není zcela vyvinutý, což potvrzuje frazém *je to ještě (úplně) štěně* o malém dítěti či mladém člověku bez zkušeností. Také etymologie slova *štěně* vychází ze skutečnosti, že se jedná o mladého psa, jehož život je na svém počátku. Rejzek (2011, s. 641) vyvozuje praslovanské varianty **ščeneŕ*, **ščeńьць* z indoevropského **skeno-*, **(s)ken-* „začínat, být mladý“ a rovněž připomíná původní širší význam, který zahrnoval i jiná mláďata včetně dětí. Malé dítě lze nazvat *štěnětem* i v současném jazyce, ovšem s příznakem expresivity (SSČ).

Mnoho frazémů se také váže ke **vztahu psa s dalšími zvířaty**, ať už s jinými psy: *rvát se jako fena* (srov. *být otrhaný/orvaný jako fena*), *hádat se jako psi* („silně, zuřivě“), *Pes psa pozná* („podobní lidé nedobrého založení jsou si vždy blízcí“), nebo s jinými domácími zvířaty, např. *mají se rádi jako pes a kočka* („vůbec ne“). Pes se tedy často pere s dalšími psy

¹⁰⁸ Etymologie výrazu *fena* je vykládána z latinského *fēmina* „žena“, které se do češtiny dostalo přes francouzské *fenne*. Je to tedy ženský protějšek *psa* (Rejzek, 2011, s. 169).

(či kočkami) a pronásleduje jiná zvířata (*Mnoho psů zajícova smrt*, „přesile se člověk neubrání“).

Wierzbicka (1985, s. 169) ve své pojmové definici nezapomíná ani na **psí výkaly**, připomíná zejména typické zvednutí nožky. V češtině máme rovněž frazémy vztahující se k této skutečnosti ze života psa: *to je (rovné/křivé) jako když pes chčije* („velmi křivé“), *(na to) sere pes* („kašlu na to“), *honem se ani pes nevysere* („některé věci nelze uspěchat“), *být důležitý jako psí hovno* („vůbec ne“), *být zmrzlý jako psí hovno* („silně promrzlý“).

5.2.4. Doména 4: souvislost s člověkem

Psi mohou být člověku **užiteční**. **Hlídají lidská obydlí** („*hlídací pes*“, SSČ), někdy hlídají i **další zvířata**, která člověk chová pro jiné účely („*ovčácký pes*“, SSČ). Psí plemena, která původně sloužila k ochraně dobytka, mívají v názvu přívlastek *ovčák*: ruský *ovčák*, pyrenejský *ovčák*, německý *ovčák*; také bernský *salašnický* pes naháněl povětšinou dobytek a hlídal zemědělské usedlosti.¹⁰⁹ Některá plemena člověk využívá při **lovu divoké zvěře**, *lovečtí psi* bývají rychlí, zvěř uštvou, dokážou ji vystopovat podle pachu: *jít po (něčí) stopě / po někom jako ohař* („usilovně někoho sledovat“), *vrhnout se na někoho jako chrti*, *Mnoho psů zajícova smrt*. Jiná plemena jsou vycvičena k dalším činnostem, např. k tahu saní („*psí spřežení, psí saně*“, SSJČ), či k záchraně lidí v horách.¹¹⁰ Psi **poslouchají člověka** (*být poslušný jako pejsek*), **pracují pro něj**: *být do práce (jako) chrt* („být přehnaně pracovitý“), *honit se jako pes* („pracovat bez oddechu“), *honit někoho jako psa* („neustále druhého popohánět“), po práci však mohou být vyčerpaní (*být unavený/utahaný jako pes*, „vyčerpaný námahou“). V současné době je pes častým **domácím mazlíčkem**, tuto skutečnost zatím dokládají zejména textová data. V takovém případě jej člověk chová zejména pro své vlastní potěšení, pečuje o něj, *mazlí se* s ním (srov. Prokšová, 2011, s. 81).¹¹¹

Pes může být i **nebezpečný** (*dorážet na někoho jako pes, vrhnout se na někoho jako psi* „fyzicky či slovně někoho napadat“) a může člověka **pokousat** (*Pes, který štěká, nekouše*).

Ačkoliv je pes užitečný, z hlediska člověka je **nehodnotný, bezcenný**. **Člověk s ním špatně zachází**, bije ho, křičí na něj: *jednat/zacházet s někým jako se psem / huř než se psem* („hrubě“), *zmlátit/zbít někoho jako psa, zastřelit někoho jako psa, vynadat někomu jako psovi / seřvat někoho jako psa, vypadá jako spráskaný pes* („zahanbeně, sklesle“), *Kdo chce psa bít*,

¹⁰⁹ *Salaš*: 1) „prostá (dřevěná) chýše v horách pro pastýře“, 2) „lehká stavba pro letní umístění dobytka na pastvinách“ (SSČ, s. 376).

¹¹⁰ Etymologie názvu psího plemene *bernardýn* vychází ze spojitosti s klášterem svatého Bernarda ve švýcarských Alpách. Zde byli tito psi chováni jako zachránci zbloudilých poutníků (Rejzek, 2011, s. 76).

¹¹¹ „Nedá mi to a při venčení *pejska* sbírám i papírky, abych je cestou vyhodila do popelnice.“ „Zabrnkám si doma na piáno, na kytaru a zajdu si s *pejskem* na procházku“ (SYN).

vždycky si hůl najde („důvod k výtkám se najde vždy“). Pes po celý svůj život **trpí**: *zkusit jako pes, mít psí život*. Je to **neposlednější a nejpodřadnější tvor** (*ani pes o něho nezavadí, ani pes by to nežral*), ale i přes toto zacházení touží po lidském kontaktu a bez něj se cítí **opuštěný**: *I pes touží po pohlazení* („dobré slovo potěší každého“), *být opuštěný jako (ten) pes*.

Bezcennost psa dokládají i spojení s adjektivem *psí*. Taková spojení často označují něco **neobvyklého, podřadného či nedobrého**. *Psí počasí* se vztahuje ke špatnému počasí, *psí den* a *psí život* k nepodařenému, špatnému dni, resp. životu. Stejně tak *psí nálada* odkazuje ke špatné náladě. Pokud někdo *žije na psí knížku*, znamená to, že žije v neformálním svazku, nesezdán. Takový způsob života byl v minulosti rovněž vnímán jako netradiční, a tudíž podřadný.

Psům připisujeme v češtině i některé lidské vlastnosti, které do velké míry vycházejí z typického chování psů. Z pozitivních vlastností je to zejména **věrnost, oddanost** člověku: *být věrný jako pes, psí oddanost*. O blízkém vztahu mezi člověkem a psem mnohé vypovídá i úsloví *Pes je nejlepší přítel člověka*. Pes však může být také **zlý, krutý** a **bezcitný**: *být zlý jako pes, být na někoho jako pes* („zlý, surový“), *Ten pes jeden (zatracený)!*, *Ty jsi ale pes!*, *Život je pes* („život je tvrdý“). Krutost a surovost je výraznou konotací i u nadřazeného pojmu *zvíře*. Podobně jsem u zvířete zdůrazňovala **pudovost, nízkost**, která je připisována zvířecí přirozenosti. V češtině existuje přirovnání *být ožralý jako doga*, které svým významem velmi připomíná podobný frazém *opít se / být opilý jako (divoké) zvíře*. Pes je také **vzteklý**: *být vzteklý jako pes, řídit jako vzteklý pes, vyvádět jako vzteklý pes*.

Některé vlastnosti jsou připisovány pouze konkrétním psím plemenům. **Chrtu** je kupříkladu přisuzována **lakomost**, což dokládají frazémy *být lakomý jako chrt* a *být chrt na peníze*. **Buldok** je zase **tvrdohlavý**: *být tvrdohlavý jako buldok, buldočí houževnatost, jít za něčím jako buldok* („vytrvale, bez ohledu na překážky“).

5.2.5. Shrnutí

PSI jsou druhem ZVÍŘAT. Samci říkáme *pes*, samici *fena* a mláděti *štěně*. Žijí v blízkosti člověka, buď v lidských obydlích, nebo alespoň blízko nich (*Každý pes na svém dvoře nejsilněji štěká*). Vedle lidského příbytku mívají svůj vlastní přístřešek, *boudu*, k níž mohou být přivázáni řetězem (*být uvázaný jako pes u boudy*). Velikost i vzhled PSŮ se liší v závislosti na plemenu (*každý pes jiná ves*). Z fyzických vlastností je PSŮM v jazyce přisuzována zejména hubenost (*být hubený jako pes*) a špatný zdravotní stav (*cítit se jako prašivý pes*). PSI mají čtyři nohy (*čtyřnohý kamarád*), ocas (*mlít hubou jako pes ocasem*), uši

(*sluší mu to jako psovi uši*), oči (*dělat na někoho psí oči*) a čumák (*studený jako psí čumák*). Mají výborný čich (*mít čich jako ohař*). Jejich tělo pokrývá srst (*být kudrnatý / mít hlavu jako pudl*). PSI často rychle běhají (*být rychlý jako chrt/ohař*). Vydávají dva typické zvuky: štěkání (*Pes, který štěká, nekouše*) a vytí (*výt jako pes*). Jako ŠELMY se živí mj. masem (*Chválené maso psi žerou*), jejich typickou potravou je ale kost. Ve shánění potravy jsou často závislí na člověku, který je krmí (*házet někomu něco jako psovi kost*), jsou proto často hladoví (*mít hlad / být hladový jako pes/čokl*).

PSI mohou být člověku užiteční, hlídají lidská obydlí či jiná zvířata (*hlídací pes, ovčácký pes*). Mohou také člověku pomáhat při lovu jiných zvířat (*jít po někom jako ohař*). PSI člověka poslouchají (*být poslušný jako pejsek*), pracují pro něj (*honit někoho jako psa*). Přes svou užitečnost jsou člověkem hodnoceni jako bezcenní a podřadní tvorové (*ani pes o něho nezavadí*). Člověk s nimi špatně zachází (*jednat/zacházet s někým jako se psem*) a PSI trpí (*mít psí život*). V jazyce jim je připisována věrnost (*být věrný jako pes*), ale také krutost (*být na někoho jako pes*) a vzteklost (*být vzteklý jako pes*).¹¹²

¹¹² *Pes* se samozřejmě objevuje v celé řadě dalších frazémů. Toto zooapelativum může v češtině fungovat i jako součást tzv. nepravé komparace. Podle Mrhačové (1999, s. 13) k ní slouží zejména zooapelativa *prase* a *pes*, která v přirovnáních vyjadřují pouze intenzitu, resp. vysoký stupeň určité vlastnosti (*bolí/páli/štípe to jako prase/pes*). Domnívám se však, že podobným způsobem může v češtině fungovat i zooapelativum *kráva*: „Fouká jako kráva a ještě nárazově“ (SYN). Srov. také Hladká (1995, s. 240–241). Pojmový model kategorie PES viz Příloha 3.

6. Empirická data

Eleanor Roschová popsala principy přirozené kategorizace na příkladu ptačích druhů (viz Rosch, 1978). Po vzoru Roschové jsem sestavila stručný dotazník, který se stal významným dokladem při mém zkoumání kategorie ZVÍŘE. Výzkumu se zúčastnilo celkem sedmdesát šest rodilých mluvčích češtiny ve věku od 15 do 68 let.¹¹³ Účastníci měli za úkol vypracovat dvě úlohy:¹¹⁴

- 1) nakreslit zvíře;
- 2) zanést na osu 17 objektů podle toho, jak blízko či daleko mají k tvrzení „toto je typické zvíře“ a „toto není zvíře“.¹¹⁵

Dotazník mi měl pomoci zejména při popisu kategorie ZVÍŘE a při hledání podoby prototypického zvířete, které je centrem této kategorie. Zajímalo mě zejména to, jak je kategorie ZVÍŘE strukturována, které druhy zvířat jsou v centru či na periferii dané kategorie a v jaké relativní vzdálenosti od středu. Důležitou otázkou byla rovněž existence (či neexistence) hranic mezi jednotlivými kategoriemi.

6.1. Obrázky zvířete

V prvním úkolu měli dotazovaní nakreslit první představu, která se jim vybavila pod pojmem *zvíře*. V konkrétních instrukcích k otázce bylo uvedeno, že plně postačuje schematický náčrt, případně doplněný o stručný popis. Úkol zahrnující kreslení se však nakonec ukázal jako poměrně problematický. Tyto problémy se však během předvýzkumu neobjevily, a proto jsem je nemohla předem výrazněji ovlivnit. Mnoho respondentů totiž zprvu odmítalo nakreslit byť jen jednoduchý, schematický obrázek zvířete. Ačkoliv většina nakonec s kreslením souhlasila (pouze dva dotazovaní zcela odmítli), při kreslení obrázků mohla hrát velkou roli právě jednoduchost, tzn. respondenti nekreslili svou první představu zvířete, ale takové zvíře, které vyhodnotili jako jednoduše ztvárnitelné (např. jeden respondent namaloval tečku a k ní připsal popisek „veš“).

I přes určité problémy se dají ve výsledcích tohoto úkolu vysledovat jisté tendence. Z celkového počtu 74 obrázků se v 55 případech jednalo o obrázky SAVCŮ. Na prvních dvou místech se počtem výskytů umístili *psi* (15) a *kočky* (13). V tomto případě se jedná o zvířata, která žijí v těsné blízkosti člověka. Mnoho Čechů chová psy a kočky jako domácí mazlíčky,

¹¹³ Průměrný věk účastníků výzkumu je 31 let. Dotazník vyplnilo 32 mužů a 44 žen.

¹¹⁴ Dotazník navíc zahrnoval otázky na pohlaví a věk respondenta.

¹¹⁵ Vzor dotazníku viz Příloha č. 4.

lidé si je proto mnohdy vybaví dříve než ostatní druhy zvířat. Obě skupiny navíc patří mezi šelmy, přičemž v nákresech se objevily i šelmy divoce žijící (*lev, puma, liška, medvěd*). Umístění kategorie HMYZU na druhém místě, hned za SAVCI, je poměrně překvapivé, domnívám se však, že zde velkou roli hrála právě zmiňovaná jednoduchost kreslení. *Motýli* se sice v nákresech objevili celkem pětkrát, nicméně druhý úkol potvrdil, že obecně nejsou považováni za prototypická zvířata (na ose „zvíře – nezvíře“ se za motýlem umístil už pouze člověk a nůžky).

Celkové výsledky prvního úkolu:

1. SAVCI (55): pes (15), kočka (13), kuň (6), prase (5), myš (5), jiná šelma (5), žirafa (2), kráva (1), krtek (1), ježek (1), králík (1);
2. HMYZ (11): motýl (5), housenka (1), veš (1), beruška (1), mravenec (1), nymfa vážky (1), neurčitý druh (1);
3. PTÁCI: vrána (1), labuť (1), neurčitý druh (2);
4. RYBY: neurčitý druh (1);
5. OBOJŽIVELNÍCI: želva (1);
6. PLAZI: had (1);
7. VYMYŠLENÉ ZVÍŘE (1).

Tento úkol rovněž potvrdil existenci základní úrovně kategorií (*basic level*, u zvířat často druhová kategorie *folk genera*, Wierzbicka, 1985, s. 159–160). Tyto kategorie se v životě naučíme obvykle jako první, specifikaci i zobecnění si vstřípíme až později. Základními kategoriemi jsou např. kategorie PES, KOČKA, KUŇ aj. U kategorie PES pouze dva respondenti uvedli konkrétní plemeno psa (v obou případech *jezevčík*). Ve zbytku případů se jednalo o obrázky neurčitého psího plemene, často doplněné jen o popisek „pes“.

6.2. Osa „zvíře – nezvíře“

Cílem druhého úkolu bylo podrobnější vymezení kategorie ZVÍŘE. Úkol zkoumá, jak je kategorie utvářena v myslích respondentů a jaká zvířata jsou z jejich hlediska vnímána jako prototypická. Respondentům bylo v úkolu předloženo sedmnáct objektů, resp. jejich siluet, seřazených náhodně podle čísel. V další části úkolu byla zobrazena osa, která měla na jednom svém konci tvrzení „toto je typické zvíře“ a na druhém konci „toto není zvíře“. Dotazovaní pak měli na osu zanést čísla všech sedmnácti objektů podle toho, do jaké míry se podle nich tvrzení naplňuje, resp. nenaplňuje.

Tento úkol sice vypracovali všichni dotazovaní, 5 dotazníků jsem však byla nucena vyřadit z konečného hodnocení, neboť na ose některá čísla chyběla. Dalších 13 respondentů uvedlo, že mezi zvířaty nerozlišují, a nevnímají tak některá zvířata jako více prototypická než jiná. Nicméně i tato skupina respondentů rozlišovala míru „zvířeckosti“ u obrázků člověka a nůžek a celkem 11 z nich zaneslo člověka na ose blíže ke zvířatům než nůžky.

Způsob kategorizace, jak jej popsala Roschová (1978), tj. na základě schématu „centrum – periferie“, potvrzuje zbylých 58 dotazníků. Respondenti měli možnost klást více objektů na stejnou úroveň na ose, počet umístění na prvním místě, tedy nejbližší tvrzení „toto je typické zvíře“, je proto vyšší než počet dotazníků. Jako nejprototypičtější ZVÍŘATA (na prvním místě) uváděli respondenti tyto objekty:

Pořadí/Zooapelativum	Počet
1. kráva	30
2. pes.....	18
3. kočka	13
4. puma	9
5. člověk, gorila	6
6. jelen	4
7. velryba	2
8. pták, žába, mravenec, motýl	1
9. labuť, mořský koník, had, ryba	0

Dle průměrného umístění na ose „zvíře – nezvíře“ je pořadí objektů následující (od nejprototypičtějšího):

(1) kráva, (2) pes, (3) kočka, (4) jelen, (5) gorila, (6) puma, (7) labuť, (8) žába, (9) pták, (10) had, (11) velryba, (12) mořský koník, (13) ryba, (14) mravenec, (15) motýl, (16) člověk, (17) nůžky.¹¹⁶

Z výsledků je zřejmé, že dotazovaní vnímají jako prototypická zejména taková zvířata, která jsou v blízkém kontaktu s lidmi, žijí v blízkosti jejich přibytků, případně jsou lidem

¹¹⁶ Graficky viz Příloha č. 5.

užitečná (*kráva, pes, kočka*). Více než polovina respondentů určila jako typické zvíře *krávu*. Tento výsledek je v souladu s údaji zjištěnými ze systému jazyka. Z analýzy pojmu *zvíře* totiž vyplynulo, že typickými zvířaty jsou zejména **velká zvířata**. Velikost je v jazyce exponována i u krávy (*být velký jako kráva*). Kráva (a podobně i pes a kočka) má navíc vlastnosti, které typickým zvířatům připisuje Wierzbicka (1985), např. je to suchozemský živočich, má čtyři nohy, ocas, tělo pokryté srstí atd.

Dotazník rovněž potvrdil existenci několika center kategorie ZVÍŘE. Prototypickými zvířaty nejsou pouze šelmy, tzn. **draví savci**, ale rovněž **velká zvířata** (např. *kráva, jelen*). Zároveň však nelze říci, že jádrem kategorie jsou obecně savci. Kategorie SAVEC je vědeckou kategorií, která se vyděluje na základě jiných rysů než kategorie přirozené (srov. Wierzbicka, 1985, s. 157), proto ne všichni savci jsou zároveň prototypickými zvířaty. Z výsledků je kupříkladu patrné, že ačkoliv je velryba savcem, tak nebývá považována za prototypické zvíře. Typická zvířata totiž nežijí ve vodě a nemají ploutve.

Bez zajímavosti není také skutečnost, že podle průměrného umístění se nejbližší prototypu umístila zvířata z našeho jazykového obzoru, tedy taková, s nimiž se mluvčí češtiny mohou běžně setkat v českých domácnostech a v české přírodě (*kráva, pes, kočka, jelen*). V případě, že by výzkum probíhal v tropické oblasti, nebo naopak za polárním kruhem, výsledky by pravděpodobně byly značně odlišné.

V některých kontextech je centrem kategorie ZVÍŘE sám člověk jako nositel největšího počtu negativních, tedy ‚zvířecích‘ vlastností. Toto zjištění potvrzují i korpusová data (viz 3.2.2.). Člověka vyhodnotilo jako nejtypičtější zvíře 6 respondentů, další jej umístili před některá méně typická zvířata (např. *had, motýl*), největší počet respondentů (38) však zařadil člověka na předposlední místo, před nůžky. Tento výsledek je ve shodě s tvrzením Roschové, totiž že kategorie jsou otevřené a nemusejí mít přesně stanovené hranice (Rosch, 1978, s. 35). Člověk má se zvířaty mnoho společných rysů: je to živý tvor, je smrtelný, pohybuje se, jeho tělo je složeno z podobných částí jako zvířecí atp. Nůžky jsou oproti tomu neživým předmětem, s nímž zvířata společné vlastnosti nesdílejí. Člověk je proto přece jen o něco více zvířetem než nůžky.

Příslušníci dalších živočišných kategorií se v celkovém hodnocení umístili dále od centra kategorie ZVÍŘE. Na samé periférii kategorie najdeme zástupce živočišné třídy HMYZU. Jestliže se vrátím k údajům o průměrném umístění zvířat na ose, mohu na jejich základě vydělit následující skupiny zvířat (od nejprototypičtějších):

1. zvířata žijící na souši, stejně jako člověk, mají čtyři končetiny a srst (*kráva, pes, kočka, jelen, gorila, puma*);

2. zvířata, s nimiž se člověk setkává zejména na souši, nemají srst a nemusejí mít ani čtyři končetiny, ty mohou být přeměněny v křídla, nebo mohou úplně chybět (*labuť, žába, pták, had*);

3. zvířata žijící ve vodě, člověk je může vidět skrze vodní hladinu, místo končetin mají ploutve, příp. jiný pohybový aparát (*velryba, mořský koník, ryba*);

4. zvířata zcela nepatrné velikosti, která člověk sotva vidí, nemají čtyři končetiny, nemají srst, jejich tělo není ani složeno z masa a kostí (*mravenec, motýl*).

6.3. Shrnutí

Výsledky dotazníku jsou v souladu se systémovými a textovými daty, která jsem excerpovala ze slovníků a z ČNK. Na základě empiricky získaných dat se nyní pokusím ve stručnosti vystihnout představu typického zvířete v češtině.

Typické zvíře se pohybuje po souši, má čtyři nohy, nemá ploutve ani křídla, jeho tělo je pokryto srstí. Z hlediska rodilého mluvčího češtiny jsou typická zejména taková zvířata, s nimiž se může běžně setkat v českém prostředí (v domácnostech nebo v přírodě). Kategorie ZVÍŘE má více než jedno centrum. Centrální rysy typického zvířete, které vystupují z dotazníkového šetření, jsou zejména tyto: velké rozměry (*kráva, jelen, puma, kůň, prase*), život v blízkosti člověka (*kráva, pes, kočka, kůň, prase*), dravost (*pes, kočka, puma*, množství různých *šelem* na obrázcích). Tato centra se vzájemně prostupují, čím více společných rysů v rámci zkoumané kategorie zvíře má, tím je prototypičtější. Nejtypičtějším zvířetem z nabídky v dotazníku je podle respondentů *kráva*, s odstupem za ní se umístili *pes* a *kočka*.

V některých kontextech může být za nejtypičtější zvíře považován člověk sám, jako nositel největšího množství negativních vlastností připisovaných zvířatům.

7. Závěry

Diplomová práce se zabývala jazykovým obrazem zvířete, resp. druhů zvířat v češtině. Hlavním cílem této práce bylo zjistit, jak člověk vnímá a hodnotí zvířata a jak se toto hodnocení promítá do jazyka. Další důležitá otázka, kterou jsem si na začátku práce položila, se týká existence či neexistence prototypického zvíře. Lze tedy najít zvíře, které vnímají běžní mluvčí češtiny jako prototypické? Jaký obraz si český mluvčí v mysli vybaví, jestliže vyřkne nebo zaslechne slovo *zvíře*?

V teoretické části jsem charakterizovala teorie a metody a vyložila některé důležité pojmy z oblasti kognitivní lingvistiky, z nichž jsem následně vycházela v praktické části diplomové práce. Shrnula jsem rovněž základní odbornou literaturu k tématu.

Druhá kapitola se zabývá tím, jak k živočišné říši přistupuje věda, a ve stručnosti shrnuje biologickou klasifikaci živočichů. Jsou zde vymezeny rozdíly mezi pojmy *zvíře* a *živočich* a také jsou blíže specifikována kritéria vědeckého členění.

Další kapitoly se už věnují analýze konkrétního jazykového materiálu, jedná se o:

- 1) systémová data – údaje z etymologických, výkladových, synonymických a frazeologických slovníků;
- 2) textová data – údaje z ČNK, případně dalších textů;
- 3) empirická data – údaje získané prostřednictvím dotazníkové metody.

Ve třetí kapitole se věnuji lexikální analýze slova *zvíře* a shrnuji zde zejména systémová a textová data, která jsou s tímto výrazem spojena. V závěru kapitoly jsem se pokusila o co nejpřesnější popis prototypického zvířete, tak jak vystupuje ze sebraného jazykového materiálu. Navazuji zde zejména na výzkum E. Roschové, která popsala kategorizaci na základě schématu „centrum – periferie“, přičemž jádrem kategorie je právě prototyp – ideální zástupce.

Další dvě kapitoly (4. a 5.) shrnují poznatky o konkrétních zvířecích druzích. Nejprve jsem se zaměřila na obecné principy fungování slovní zásoby spjaté se zvířaty. Ve čtvrté kapitole charakterizuji přirozenou kategorizaci zvířat, symboliku zvířat a pomocí Fillmoreovy sémantiky rámců dále určuji základní domény a subdomény, tj. zdrojové oblasti, pro kategorii ZVÍŘE. Základní domény kategorie ZVÍŘE jsou tyto: „místo, kde zvíře žije“, „fyzické vlastnosti“, „chování zvířete“ a „souvislost s člověkem“. Při určování jednotlivých domén byl zvláštní důraz kladen na frazeologii jako na významný zdroj lidského vědění o světě. Pátá kapitola se pak věnuje dvěma konkrétním zástupcům živočišné říše: *krávě* a *psovi*. Zde jsem

pomocí jazykového materiálu doložila existenci jednotlivých domén, které jsou shodné jak pro kategorii ZVÍŘE, tak pro kategorie KRÁVA a PES.

Dotazníková část analyzuje empiricky získaná data. I v této části jsem navazovala na Roschovou a její principy radiální kategorizace. Tento způsob kategorizace byl mým dotazníkem potvrzen, ukázalo se totiž, že mluvčí češtiny skutečně vnímají některá zvířata jako prototypičtější než jiná. Jako nejprototypičtější zvíře vyhodnotili respondenti *krávu*, až za ní skončili *pes* a *kočka*. Příslušníci kategorie HMYZ (*mravenec* a *motýl*) byli hodnoceni opačně, tedy jako málo typická zvířata, která už *skoro* zvířaty nejsou.

7.1. Opozice „člověk – zvíře“ v češtině

Zvířecí svět je vždy pozorován a hodnocen z lidské perspektivy (antropocentrismus v jazyce). Oba světy se tak výrazně prolínají a nelze je od sebe zcela oddělit. Člověk se snaží sám sebe stavět do opozice ke zvířeti. Tyto tendence lze spatřovat i v jazyce, neboť se do něj odráží zkušenost člověka se světem. Co je ‚lidské‘, hodnotíme většinou kladně, neboť jsme sami lidé a vše lidské je nám blízké. Naopak ‚zvířecí‘ je z našeho (lidského) hlediska jiné, a proto špatné. Lidé vidí sami sebe jako lepší a hodnotnější bytosti a v hierarchii živých tvorů se staví nad zvířata.

Zkoumanou opozici lze najít na úrovni všech typů dat (systémová, textová, empirická). Samotná definice *zvířete* ve výkladových slovnících může být postavena na protikladu lidského a zvířecího. PSJČ uvádí výklad „větší živočich, zvl. savec, pták apod. (proti člověku)“. *Zvíře* je tak definováno jako stvoření, které není člověkem. Definice *člověka* se o tuto opozici sice přímo neopírají, jsou nicméně založeny na vyjmenování schopností, které jsou tradičně připisovány právě člověku, a to je zejména schopnost myšlení a řeči. Téma myšlení a prožívání zvířat by vyžadovalo hlubší filozofickou debatu. Schopnost (lidské) řeči ovšem zvíře nemá zcela určitě – v jazykovém obrazu světa je to *němá tvář*.

Člověk a zvíře se dále liší ve vzhledu. Typické zvíře má čtyři nohy (*čtyřnožec*, o psu také *čtyřnohý kamarád*), člověk jen dvě (*dvounožec*). V češtině existují odlišná slova pro stejné či podobné skutečnosti, které se liší zejména tím, zda jsou spjaté s člověkem, nebo se zvířetem. Jsou to především části těla (*noha – tlapa*, *ústa – morda*) a činnosti (*jíst – žrát*, *umřít – zdechnout*), ale i jiné skutečnosti (*skupina – stádo*). Lexikální jednotky, které se primárně vztahují ke zvířatům, lze užít i o lidech, v takovém případě však obvykle vnášejí negativní hodnocení.

Antropocentrismus se u zvířecího lexika může projevit dvojím způsobem. První možností je charakteristika světa zvířat z lidské perspektivy, tedy vždy v poměru k člověku

(*hubený jako chrt*), druhou je pak charakteristika lidského světa prostřednictvím zvířecího lexika, kdy zvířatům připisujeme lidské vlastnosti, které sama mít nemohou, a často jsou to právě vlastnosti negativní. Prototypickému zvířeti připisujeme krutost, *nelidskost*. O člověku, který se nechová správně podle lidských měřítek, říkáme, že je to *nelida* nebo přímo, že je to *zvíře*. Přeneseně lze totiž výrazem *zvíře* označit surového a bezcitného člověka. Podobně člověk, jenž páchá *zvěrstva*, páchá činy tak kruté, že ani nemohou být připisovány lidem. Opozice „člověk – zvíře“ je doložena i ve frazeologii: *nechovej se jako zvíře X chovej se jako člověk; je to tu jako ve zvěřinci X konečně je to tu jako u lidí* atp., kde rovněž bývá ‚lidské‘ vnímáno kladně a ‚zvířecí‘ záporně.

Také v dotazníkovém šetření se ukázalo, že člověk sám sebe důrazně odlišuje od zvířat. Na ose, která měla ukázat, jakým způsobem vnímají čeští mluvčí kategorii ZVÍŘE, umístila většina respondentů obrázek člověka blízko tvrzení „toto není zvíře“. Na druhou stranu se silueta člověka většinou umístila blíže typickému zvířeti než obrázek nůžek. Lze tedy říci, že člověk má přece jen s typickým zvířetem některé vlastnosti společné.

Část respondentů (viz 6.2.) naopak umístila člověka do centra kategorie ZVÍŘE. Představa člověka jako typického zvířete je potvrzena i doklady z ČNK. Jestliže typickému zvířeti připisujeme vlastnosti jako je krutost, bezohlednost a bezcitnost, pak může být v některých kontextech nejtypičtějším zvířetem právě člověk. V takovém případě se stírá hranice mezi ‚lidským‘ a ‚zvířecím‘, člověk se stává nositelem největšího počtu zvířecích vlastností, a tudíž prototypickým zvířetem.

7.2. Kognitivní definice zvířete/zvířat

Strukturu své kognitivní definice přebírám z pojmové definice zvířete podle Wierzbické (1985, s. 252–253) a sleduji zde domény a subdomény určované u zvířat. Základní zdrojové oblasti jsou tyto: (1) „místo, kde zvíře žije“, (2) „fyzické vlastnosti“, (3) „chování zvířete“, (4) „vztah zvířete ke člověku“.

Zvíře je živý tvor, který není člověkem a ani člověku podobnou nadpřirozenou bytostí. Když o zvířatech přemýšlíme, obvykle si vybavíme mnoho rozličných druhů.

Typická zvířata žijí na souši a pohybují se po zemi, stejně jako člověk. Některé druhy zvířat však mohou i létat vysoko v oblacích či plavat ve vodě, a člověk je tak většinou vidí jen z velké dálky nebo přes bariéru vodní hladiny.

Zvířata mohou být mnohem větší, ale i mnohem menší než člověk. Některá se vejdou člověku do dlaně, jiná do náruče, některá už člověk neunes a jiná jsou mnohem větší než člověk sám.

Některé části zvířecího těla jsou podobné lidským (hlava, trup, kosti, svaly atp.), mohou být však v jiném počtu jako třeba nohy. Typické zvíře má čtyři nohy, člověk má sice také čtyři končetiny, ovšem dvě ruce a dvě nohy, zvířata obvykle ruce nemají. Některé části těla mohou být u zvířat úplně odlišné, typická zvířata mají navíc ocas, některá zvířata mohou mít křídla či ploutve. Tělo zvířete bývá pokryto vrstvou, která tělo chrání, u typických zvířat je to srst, může to být však také peří či šupiny.

Zvířata se mohou pohybovat z jednoho místa na jiné, buď pomocí nohou jako člověk, nebo odlišně, třeba pomocí křídel či ploutví. Dospělá zvířata se rozmnožují a následně mají mláďata, která se buď rodí z těla matky, nebo se vyvíjejí mimo něj ve vejci. O svá mláďata se mnohá zvířata starají. Zvířata mohou vydávat různé zvuky, které se však liší od lidské řeči.

Některá zvířata žijí v blízkosti člověka. Taková mohou být člověku užitečná, člověk se pak o ně stará a využívá je při práci nebo k získávání různých produktů (maso, mléko, med aj.). Některé druhy zvířat člověk chová pouze pro své potěšení a obveselení.

Jiná zvířata žijí ve volné přírodě. S některými z nich se člověk může běžně setkat poblíž svého obydlí, jiná zná pouze zprostředkovaně, neboť přirozeně žijí v jiné části světa. Divoká zvířata se bojí člověka, někdy se člověk bojí jich, neboť mohou být člověku nebezpečná nebo mu mohou škodit. Někteří lidé divoká zvířata loví.

Člověk zvířatům často brání ve svobodě. Zavírá je do klecí, do ohrad, nebo je k něčemu přivazuje. Pro svá domácí zvířata, jež využívá k vlastnímu prospěchu, člověk staví různé přístřešky, aby je ochránil před jinými zvířaty a před nepřízní počasí.

Zvířata se mohou z lidské perspektivy jevit jako krutá a nelítostná stvoření. Často vedou těžký život, o nějž musejí neustále bojovat. Jejich život je řízen pudy. Zvířatům jsou připisovány různé lidské vlastnosti, často je to hloupost (srov. třeba *kráva*, *husa* aj.), která je tak v protikladu k lidské inteligenci. Na druhou stranu člověk obdivuje některé schopnosti zvířat, kterých sám dosáhnout nemůže (např. síla *lva* či *býka*). Zvíře se tak může stát i ztělesněním kladné lidské vlastnosti (*lev* je symbolem statečnosti).

7.3. Závěrečná poznámka

Člověk se od nepaměti zoufale snaží odlišit sebe sama od zvířat, ač tuší, že má s nimi společného mnohem více, než by si chtěl přiznat. Lidé jsou stejně jako zvířata smrtelní, stárnou, jejich tělo je složeno z určitých částí, pohybují se, vydávají různé zvuky, rozmnožují

se atd. Podobnost lidí a zvířat se zdá být až znepokojivá. Koloběh života a neustálý boj zvířete o život člověku připadá nespravedlivý, chování zvířat neovlivněné společenskými normami a zákony se jeví jako kruté a nízké, a přesto (nebo právě proto) se člověk nemůže ubránit různým paralelám mezi lidským a zvířecím světem. Ve srovnání se zvířaty, která jednají výhradně na základě svých instinktů, je člověk obdařen rozumem a schopností posoudit své vlastní činy. Tato sebereflexe vede k tomu, že jsou mnohé lidské skutky odsouzeny jako zavrženíhodnější než zvířecí. Člověk si totiž na rozdíl od zvířete své chování může promyslet, rozpozná dobré od špatného a dohlédne i následky svých činů. Přesto se podle svého svědomí mnohdy nechová a právě tehdy se stává tím pravým zvířetem.

Seznam literatury

- BARTMIŇSKI, J.: Jaké hodnoty spoluutvářejí jazykový obraz světa Slovanů? In *Slovo a slovesnost*, 71, č. 4, 2010, s. 329–339.
- BARTMIŇSKI, J.: Jazykový obraz světa. Slovníkové heslo. In *Slovo a smysl*, 4, č. 8, 2007, s. 340–342.
- BARTMIŇSKI, J.: O „Slovníku stereotypů i symbolů lidových“. In *Slovník stereotypů i symbolů lidových*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1996, s. 9–34. ISBN 83-227-0901-3.
- ČERMÁK, F. – FILIPEC, J.: *Česká lexikologie*. Praha, Academia 1985.
- ČERMÁK, F. (a kol.): *Kolokace*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006. ISBN 80-7106-863-2.
- ČERMÁK, F.: *Lexikon a sémantika*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2010. ISBN 978-80-7422-020-3.
- DĄBROWSKA, A. (a kol.): *Język a Kultura. Opozycja homo - animal w języku i kulturze*. Sv. 15. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2003.
- Encyklopedický slovník češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2002. ISBN 80-7106-484-X.
- FILLMORE, Ch.: Frame semantics. In *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul, Hanshin Publishing Co. 1982, s. 111–137.
- GRZEGORCZYKOWA, R.: Problémy pojetí jazykového obrazu světa v perspektivě srovnávacích výzkumů. In *Slovo a slovesnost*, 71, č. 4, 2010, s. 275–287.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K. – KROŠLÁKOVÁ, E.: *Frazeologický slovník. Člověk a příroda vo frazeologii*. Bratislava, Print-servis 1996. Teoretický úvod. ISBN 80-7106-484-X.
- HLADKÁ, Z.: Ten je vzdělané jak sviňa. In *Čeština doma a ve světě*, 3, č. 4, 1995, s. 240–241.
- JANDA, L.: Kognitivní lingvistika. In *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Praha, DeskTop FF UK 2004, s. 9–58. ISBN 80-7308-072-9.
- KOVAŘÍK, T.: *Kůň v české frazeologii, příslovích a pohádkách. Příspěvek ke studiu jazykového obrazu světa* [online]. Diplomová práce (Bc.). Praha, Univerzita Karlova v Praze 2013. Vedoucí práce Irena Vaňková.
- LAKOFF, G.: *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha, Triáda 2006. ISBN 80-86138-78-X.
- MOSIOŁEK-KŁOSIŇSKA, K.: Antropocentryzm leksyki „zwierzecej“. In *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*. Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1997, s. 71–78. ISBN 83-230-9901-4.
- MRHAČOVÁ, E.: *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník I*. Ostrava, Ostravská univerzita 1999. Teoretický úvod, s. 3–35. ISBN 80-7042-537-7.

- PAJDZIŃSKA, A.: Kategorizace strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha, DeskTop FF UK 2007, s. 27–44. ISBN 978-80-7308-212-3.
- PIEKARCZYK, D.: Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě. In *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha, DeskTop FF UK 2007, s. 45–57. ISBN 978-80-7308-212-3.
- PIEKARCZYK, D.: *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata*. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2004. ISBN 83-227-2318-0.
- PROKŠOVÁ, H.: *Pes v českém jazykovém obrazu světa* [online]. Diplomová práce (Mgr.). Praha, Univerzita Karlova v Praze 2011. Vedoucí práce Irena Vaňková.
- Průruční mluvnice češtiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008. ISBN 978-80-7106-980-5.
- ROSCH, E.: Principles of Categorization. In *Cognition and categorization*. Hillsdale, L. Erlbaum 1978. ISBN 0-470-26377-6.
- ŠŤASTNÁ, L.: *Ptáci ve frazeologických přirovnáních. Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa* [online]. Diplomová práce (Bc.). Praha, Univerzita Karlova v Praze 2012. Vedoucí práce Irena Vaňková.
- TALAFÚS, M.: *Jazykový obraz květin v češtině (Sémantické konotace a prototypy)* [online]. Diplomová práce (Bc.). Praha, Univerzita Karlova v Praze 2013. Vedoucí práce Irena Vaňková.
- TOKARSKI, R.: Konotace – prototypy – otevřené definice. In *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha, DeskTop FF UK 2007, s. 13–25. ISBN 978-80-7308-212-3.
- VAŇKOVÁ, I. – NEBESKÁ, I. – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. – ŠLÉDROVÁ, J.: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha, Karolinum 2005. ISBN 80-246-0919-3.
- VAŇKOVÁ, I. (a kol.): Kategorie, stereotyp, význam. In *Čeština doma a ve světě*, 11, č. 1–2, 2003, s. 49–63.
- VAŇKOVÁ, I.: *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha, Karolinum 2007. ISBN 978-80-246-1122-8.
- WIERZBICKA, A.: A jak jest z uczuciami zwierząt? In *Kocha, lubi, szanuje: medytacje semantyczne*. Warszawa, Wiedza Powszechna 1971a, s. 254–277.
- WIERZBICKA, A.: Co znaczy słowo „człowiek“. In *Kocha, lubi, szanuje*. Warszawa, Wiedza Powszechna 1971b, s. 17–27.
- WIERZBICKA, A.: *Lexicography and conceptual analysis*. Ann Arbor, Karoma Pub 1985. ISBN 978-0897200691.
- WIERZBICKA, A.: Nazwy zwierząt. In Bartmiski, J. – Tokarski, R. (eds.): *O definicjach i definiowaniu*. Lublin, Wydaw. UMCS 1993, s. 251–267.

WYSOCZAŃSKI, W.: *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2005. Teoretická část, s. 21–87. ISBN 83-229-2599-9.

Zdroje

BROUČEK, S. – JEŘÁBEK, R. (eds.): *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska 1–3*. Praha, Etnologický ústav Akademie věd České republiky v Praze a Ústav evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně v nakl. Mladá fronta 2007. ISBN 978-80-204-1450-2.

ČAPEK, K.: *Od člověka k člověku*. Praha, Československý spisovatel 1988–1991. ISBN 80-202-0314-1.

ČSFD: *Česko-Slovenská filmová databáze* [on-line]. Dostupné z WWW: <<http://csfd.cz/>>.

Český národní korpus – SYN. Praha, Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupné z WWW: <<http://korpus.cz/>>.

ČERMÁK, F. (a kol.): *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1–4*. Praha, Leda 2009. ISBN 978-80-7335-215-8.

HALLER, J.: *Český slovník věcný a synonymický I*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1969.

HOLUB, J – KOPEČNÝ, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, Státní nakladatelství učebnic 1952.

HUGO, J. (a kol.): *Slovník nespisovné češtiny*. Praha, Maxdorf 2006. ISBN 80-7345-098-4.

Internetová jazyková příručka [on-line]. Dostupné z WWW: <<http://prirucka.ujc.cas.cz/>>.

JELÍNEK, J. – ZICHÁČEK, V.: *Biologie pro gymnázia*. Olomouc, Nakladatelství Olomouc 2005. ISBN 80-7182-177-2.

JUNGSMANN, J.: *Slovník česko-německý I–V*. Praha, Academia 1989–1990.

LURKER, M.: *Slovník symbolů*. Praha, Euromedia Group – Knižní klub 2005. ISBN 80-242-1588-8.

MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1997. ISBN 80-7106-242-1.

MRHAČOVÁ, E.: *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník I*. Ostrava, Ostravská univerzita 1999. ISBN 80-7042-537-7.

MRHAČOVÁ, E. – PONCZOVÁ, R.: *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice: česko-polský a polsko-český slovník*. Ostrava, Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2003. ISBN 80-86101-75-4.

NĚMCOVÁ, B.: *Národní báchorky a pověsti*. Sv. 1 a 2. Praha, SNKLHU 1956.

NOVOTNÝ, A.: *Biblický slovník* [on-line]. Praha, Kalich 1956. Dostupné z WWW: <http://cb.cz/praha2/bib_slovník_novotny.htm>.

PALA, K. – VŠIANSKÝ, J.: *Slovník českých synonym*. Praha, Lidové noviny 2001. ISBN 80-7106-450-5.

PAVEL, O.: *Smrt krásných srnců*. Praha, Academia 2007. ISBN 978-80-200-1515-0.

Příruční slovník jazyka českého I–VII. Praha, Státní nakladatelství 1935–57.

Publicdomainvectors [on-line]. Dostupné z WWW: <<http://publicdomainvectors.org>>.

REJZEK, J.: *Český etymologický slovník*. Voznice, Leda 2001. ISBN 80-85927-85-3.

Sagit: nakladatelství ekonomické a právní literatury Ostrava [on-line]. Dostupné z WWW: <<http://sagit.cz/>>.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, Academia 2009. ISBN 978-80-200-1446-7.

Slovník spisovného jazyka českého I–IV. Praha, Academia 1989.

SAUNDERS, N. J.: *Mytická síla zvířat*. Praha, Knižní klub 1996. ISBN 80-7176-360-8.

Vokabulář webový [on-line]. Slovníky ESSČ, MSS, ŠimekSlov. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Wikipedie, otevřená encyklopedie [on-line]. Dostupné z WWW: <<http://wikipedia.org>>.

WYSOCZAŃSKI, W.: *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2005. ISBN 83-229-2599-9.

ZAORÁLEK, J.: *Lidová rčení*. Praha, Aurora 1996. ISBN 80-85974-10-X.

Seznam příloh

Příloha č. 1: Pojmový model kategorie ZVÍŘE

Příloha č. 2: Pojmový model kategorie KRÁVA

Příloha č. 3: Pojmový model kategorie PES

Příloha č. 4: Dotazník – vzor

Příloha č. 5: Umístění objektů na ose „zvíře – nezvíře“ (výsledky dotazníku)

Přílohy

Příloha č. 1: Pojmový model kategorie ZVÍŘE

doména/subdoména

1 místo, kde zvíře žije	<i>ZVÍŘATA nejčastěji žijí na souši, některé druhy zvířat létají v oblacích, jiné mohou plavat ve vodě, žijí buď v jejich přirozeném prostředí, nebo v prostředí stvořeném člověkem;</i>
2 fyzické vlastnosti	
2a velikost zvířete	<i>velikost zvířat je různá v závislosti na druhu zvířete, některá se vejdou člověku do dlaně, jiná do náruče, některá zvířata už člověk neunese a některá jsou dokonce mnohem větší než člověk;</i>
2b vzhled zvířete	<i>mohou mít části těla podobné lidským, některé části mají navíc (typická zvířata mají ocas), jiné části se od lidských zcela odlišují velikostí, tvarem atp., tělo je pokryto ochrannou vrstvou (srstí, šupinami či peřím); zvířata mnohdy páchnou, často také mají kvalitnější (např. smyslové) orgány;</i>
další fyzické vlastnosti	
3 chování zvířete	
3a pohyb	<i>typická zvířata chodí a běhají, některá se plazí a šplhají, některé druhy zvířat umějí létat, jiné druhy žijí ve vodě, a proto plavou;</i>
3b zvuky	<i>zvířata často vydávají zvuky typické pro svůj druh;</i>
3c získávání potravy	<i>také potrava závisí na konkrétním druhu zvířete, některá zvířata se živí masem, jiná hmyzem, některá přijímají pouze rostlinnou stravu, další se podílejí na rozkladu mrtvých těl jiných živočichů a některá se živí paraziticky;</i>
3d rozmnožování a mláďata	<i>mláďata se buď rodí přímo samicím, nebo se líhnou z vajec, zvířata jsou často nadměrně sexuálně aktivní;</i>
3e druhově typické chování	<i>u některých druhů se může projevat chování, které je pro konkrétní druh specifické;</i>
4 souvislost s člověkem	<i>některá zvířata mohou být člověku nebezpečná, jiná mu mohou škodit či jej obtěžovat, další zvířata jsou pro člověka užitečná a taková považuje člověk za hodnotná, jiná zvířata jsou pro člověka bezcenná, v jazyce jsou zvířatům často připisovány některé lidské vlastnosti, ať už kladné, nebo záporné.</i>

Příloha č. 2: Pojmový model kategorie KRÁVA

doména/subdoména

1 místo, kde kráva žije	<i>KRÁVY žijí v blízkosti člověka, buď se volně pohybují na pastvě, nebo jsou zavřené v chlévě či v kravíně;</i>
2 fyzické vlastnosti	
2a velikost krávy	<i>jsou to velká zvířata, větší než člověk, jsou silné;</i>
2b vzhled krávy	<i>mají dva rohy a velké klidné oči, samice mají vemeno, jejich srst má určitou barvu;</i>
3 chování krávy	
3a pohyb	<i>tato zvířata se pohybují pomalou, nemotornou chůzí;</i>
3b zvuky	<i>vydávají charakteristický zvuk – bučení;</i>
3c získávání potravy	<i>žíví se zejména trávou a svou potravu přežvykují;</i>
3d rozmnožování a mláďata	<i>samicím se rodí mláďata – telata, samci (býci) mají zvýšenou sexuální aktivitu;</i>
4 souvislost s člověkem	<i>člověk má z těchto zvířat užitek, dávají mu maso a mléko, jsou také využívána pro tah, zejména na poli, jsou to velmi cenná zvířata, jsou však také hloupá a nechávají se člověkem využívat.</i>

Příloha č. 3: Pojmový model kategorie PES

doména/subdoména

1 místo, kde pes žije	<i>PSI žijí v blízkosti člověka, buď přímo v lidských obydlích, nebo v jejich blízkosti, na dvoře či na zahradě, v boudě, ke které mohou být přivázáni řetězem;</i>
2 fyzické vlastnosti	
2a velikost psa	<i>velikost se liší u různých plemen, někteří psi jsou tak malí, že je člověk uchopí jednou rukou, jiné uchopí oběma rukama a může je držet na klíně či v náruči, některá plemena mohou být, pokud si stoupnou na zadní nohy, skoro stejně vysoká jako člověk;</i>
2b vzhled psa	<i>také vzhled různých plemen je odlišný, liší se zejména barva a struktura srsti, psi jsou hubení, mají čtyři nohy, čumák, uši, oči a ocas;</i>
další fyzické vlastnosti	<i>mají vynikající čich, často zapáchají; někdy jsou už nemocní a staří.</i>
3 chování psa	
3a pohyb	<i>chodí a běhají;</i>
3b zvuky	<i>štěkají a vyjí;</i>
3c získávání potravy	<i>živí se masem, často okousávají kosti, krmí je člověk, jsou mlsní, ale často mají hlad;</i>
3d rozmnožování a mláďata	<i>samice (feny) rodí mláďata – štěňata, feny jsou velmi sexuálně aktivní;</i>
3e druhově typické chování	<i>psi se často perou mezi sebou, nesnesou se s kočkami, při močení zvedají nožku;</i>
4 souvislost s člověkem	<i>psi jsou člověku užiteční, hlídají lidská obydlí i jiná zvířata, využívají se také při lovu divokých zvířat, psi člověka poslouchají a pracují pro něj, jsou věrní a oddaní, mohou však být i nebezpeční a mohou člověka pokousat, ač jsou užiteční, pro člověka jsou bezcenní, člověk s nimi špatně zachází a psi trpí.</i>

Příloha č. 4: Dotazník – vzor

Tento dotazník je realizován jako součást výzkumu k mé diplomové práci *Opozice „člověk – zvíře“ v jazyce. Příspěvek k českému jazykovému obrazu světa*, kterou píšu v rámci ÚČJTK na FF UK. Dotazník se zabývá tím, jakým způsobem je v jazyce reflektován vztah mezi člověkem a zvířetem. Jeho vyplnění Vám nezabere více než 10 minut. Získaná data budou zpracována v praktické části mé DP, výsledky případným zájemcům ráda poskytnu po dokončení výzkumu. Dotazník je zcela anonymní a nemá správné ani špatné řešení. Úkoly proto vypracujte zcela podle svého přesvědčení. Za vyplnění dotazníku Vám předem děkuji.
Lucie Šťastná (lucie-stastna@seznam.cz)

1. Pohlaví:

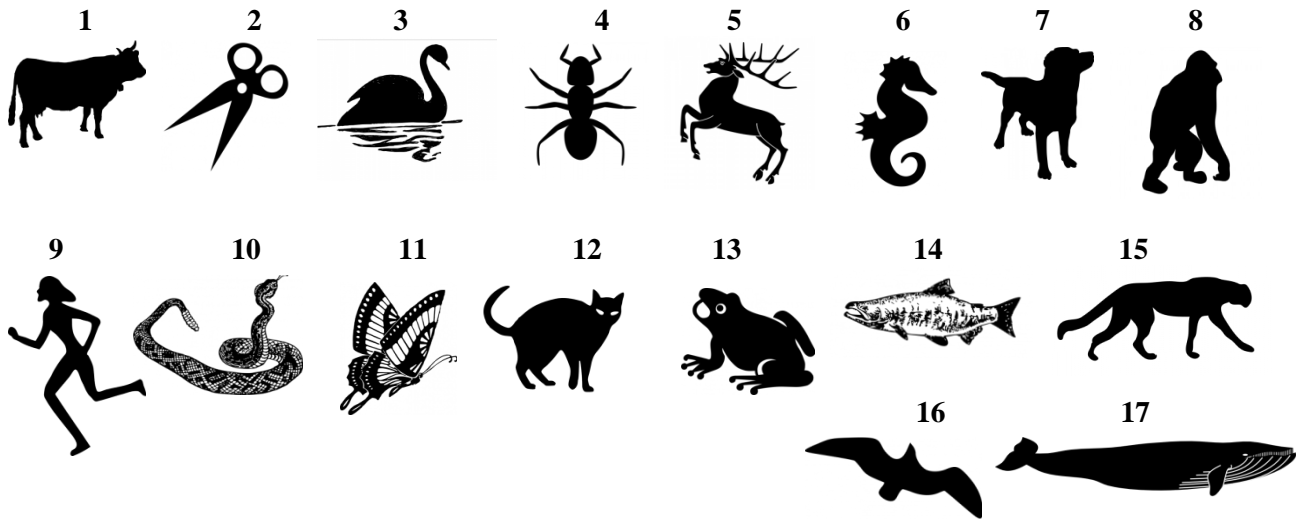
- muž
- žena

2. Věk:

3. Nakreslete zvíře.

Nad úkolem není třeba dlouze přemýšlet, nakreslete prosím první představu, která se Vám vybavila pod pojmem zvíře. Obrázek stačí nakreslit schematicky a můžete ho případně doplnit i stručným popisem.

4. Pod tímto textem se nachází celkem 17 objektů. NAD každým obrázkem je jeho číselné označení. Obrázky si dobře prohlédněte.¹¹⁷

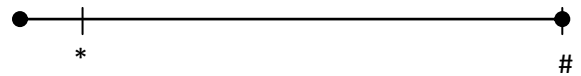
Vaším úkolem nyní bude zanést všech 17 objektů (stačí jen čísla) na osu ve spodní části této stránky. Na každém konci osy je určité tvrzení. Čím blíže tvrzení objekt umístíte, tím více podle Vás naplňuje jeho obsah.

Příklad:

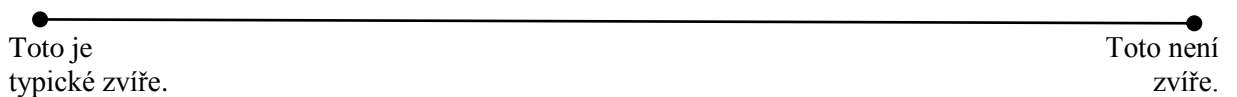

Toto je typické zvíře.

Toto není zvíře.

Nyní prosím zaneste čísla 1–17 na osu:

¹¹⁷ Použité obrázky jsou volným dílem z internetových stránek publicdomainvectors.org.

Příloha č. 5: Umístění objektů na ose „zvíře – nezvíře“ (výsledky dotazníku)

